

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра готельно-ресторанної справи, туризму і рекреації

На правах рукопису

САВЧУК СЕРГІЙ СЕРГІЙОВИЧ

**МІЛІТАРІ-ТУРИЗМ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМ
РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ**

Спеціальність: 242 «Туризм і рекреація»
Освітньо-професійна програма Туризм
Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:
ІЛЬІН ЛЕОНІД ВОЛОДИМИРОВИЧ,
доктор географічних наук, професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 6
засідання кафедри туризму
та готельного господарства
від 14 листопада 2024 р.

Завідувач кафедри

проф. Ільїн Л.В.

ЛУЦЬК-2024

САВЧУК С. С.

МІЛІТАРІ-ТУРИЗМ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Мілітарі-туризм – це сегмент спеціалізованого туризму, який містить елементи історико-пізнавального, активного, пригодницького, розважального та екстремального туризму і спрямований на створення туристичного продукту, який пов'язаний із історичною військовою спадщиною військовими подіями, побутом, технікою та обладнанням.

Геополітичне положення України призводило до того, що протягом багатьох століть на теренах нашої держави можна було спостерігати численні битви та запеклі військові сутички, збройні конфлікти і навіть дві Світові війни. Ця думка підкреслюється та особливо акцентується зараз – у час повномасштабної російсько-української війни, яку росія розпочала 24 лютого 2022 року проти України та її державності.

Метою дослідження є оцінка сучасного стану, тенденцій розвитку й перспектив мілітарі-туризму в Україні. Досягнення зазначеної мети у роботі вирішено такі завдання : здійснений аналіз поняттєво-термінологічної системи дослідження; з'ясовані найважливіші чинники розвитку мілітарі-туризму; виявлені тенденції розвитку мілітарі-туризму; з'ясовані проблеми й перспективи розвитку мілітарі-туризму в Україні.

Важливими кроками для післявоєнного розвитку та популяризації мілітарного туризму в Україні також є підготовка масштабної маркетингової кампанії для зовнішніх ринків, розробка туристичних програм по місцям військової слави ЗСУ, робота над відновленням туристичної інфраструктури, просування нестандартних форматів туризму, відкриття національних офісів туризму в інших країнах.

Ключові слова: туризм, мілітарі-туризм, класифікація, ресурси

SAVCHUK S. S.
MILITARY TOURISM AS A PROSPECTIVE DIRECTION
OF TOURISM IN UKRAINE

Military tourism is a segment of specialized tourism that contains elements of historical and educational, active, adventure, entertainment and extreme tourism and is aimed at creating a tourist product that is associated with the historical military heritage, military events, everyday life, equipment and equipment.

The geopolitical position of Ukraine has led to the fact that for many centuries, numerous battles and fierce military clashes, armed conflicts and even two World Wars could be observed on the territory of our state. This idea is emphasized and especially emphasized now - during the full-scale Russian-Ukrainian war, which Russia launched on February 24, 2022 against Ukraine and its statehood.

The purpose of the study is to assess the current state, development trends and prospects of military tourism in Ukraine. To achieve this goal, the following tasks were solved in the work: an analysis of the conceptual and terminological system of the study was carried out; the most important factors in the development of military tourism were identified; trends in the development of military tourism were identified; problems and prospects for the development of military tourism in Ukraine were identified.

Important steps for the post-war development and popularization of military tourism in Ukraine are also the preparation of a large-scale marketing campaign for foreign markets, the development of tourist programs for places of military glory of the Armed Forces of Ukraine, work on the restoration of tourist infrastructure, the promotion of non-standard tourism formats, the opening of national tourism offices in other countries.

Keywords: tourism, military tourism, classification, resources

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Мілітарі-туризм як сучасний напрям розвитку	
туризму.....	8
1.2. Поняттєво-термінологічна система дослідження....	11
1.3. Класифікації мілітарі-туризму.....	20
1.4. Методика дослідження.....	27
РОЗДІЛ 2. МІЛІТАРІ-ТУРИЗМ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМ	
ТУРИЗМУ.....	33
2.1. Ресурсне забезпечення мілітарі-туризму.....	33
2.2. Тенденції розвитку мілітарі-туризму.....	43
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	
МІЛІТАРІ-ТУРИЗМУ.....	53
3.1. Особливості розвитку мілітарі-туризм	
в Україні.....	53
3.2. Перспективи розвитку мілітарі-туризму	
в Україні.....	62
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73
ДОДАТКИ.....	79

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Стан розвитку воєнного туризму в Україні спричиняють багато чинників. Перш за все, слід пригадати, що у Законі України «Про туризм» відсутня дефініція «воєнний туризм». Суттєвим негативним чинником виступає занедбання ресурсів воєнного туризму, що накопичувалися у минулі часи. Прикладом такого нехтування можуть слугувати бункер у колишній ставці Гіммлера «Хегевальд» на Житомирщині або лінія Арпада у Закарпатській області [9]. Важливим сигналом також є те, що навіть академічні кола остаточно не формують єдиної думки щодо основних категорій цього виду туризму. Не зайвим буде нагадати, що наразі не існує чіткої класифікації воєнного туризму.

Геополітичне положення України призводило до того, що протягом багатьох століть на теренах нашої держави можна було спостерігати численні битви та запеклі військові сутички, збройні конфлікти і навіть дві Світові війни. Ця думка підкреслюється та особливо акцентується зараз – у час повномасштабної російсько-української війни, яку росія розпочала 24 лютого 2022 року проти України та її державності.

Ще донедавна туристична галузь була одним із найбільш динамічних секторів національної економіки, що забезпечувала формування близько 13% ВВП України. Однак, спочатку пандемія Covid-19, пік якої припав на першу половину 2020 р. а згодом відкрите російське вторгнення (24.02.2022 р.) спричинили масштабну кризу цієї сфери і створили найбільші виклики для представників туристичного бізнесу за весь період незалежності України.

Події першого місяця війни призвели до практично повної зупинки туристичної діяльності, кардинального зменшення (а в окремих регіонах і

зникнення) туристичних потоків та значних втрат туристично-рекреаційного потенціалу. Причому, мова йде не лише про регіони, які опинилися під окупацією, але й віддалені від зони бойових дій території, які в силу певних військових загроз є небезпечними для туристів і характеризуються особливим режимом відвідування (північ Волинської, Рівненської, Житомирської областей, прикордонні території, території поблизу стратегічних та військових об'єктів тощо). Навіть тепер, коли загрози зменшилися, і туристична активність поступово відновлюється, галузь продовжує зазнавати значних втрат, а в майбутньому потребуватиме значних інвестицій для відновлення зруйнованої чи пошкодженої інфраструктури, а також активної промоції турпослуг.

Проте, досвід країн, які пройшли шлях відновлення після воєн, свідчить про те, що після перемоги Україна матиме перспективи відновлення туристичної сфери, та появи і поширення нових видів туризму, пов'язаних з воєнними діями, що відбувались, та пам'яттю всіх постраждалих [7, с. 208]. До одного із таких напрямів належить мілітарний або воєнний туризм. Попри свій руйнівний вплив, війни та конфлікти завжди залишають за собою об'єкти, які можуть викликати зацікавлення як у внутрішніх, так і міжнародних туристів. До того ж, воєнний туризм може стати ключовим елементом національно-патріотичного виховання молоді, а також антивоєнної пропаганди та зупинення злочинів проти людства.

Загалом, дослідження теми воєнного туризму завжди було досить актуальним, оскільки воєнна історія вплинула на багато аспектів нашого світу, і збереження, вивчення та відтворення цієї історії мають важливе значення для суспільства. Ця тематика знайшла своє відображення у працях як зарубіжних, так і вітчизняних вчених: Н. Барвінок, К. Вебстрера, С. Іванова, Д. Каднічансько, М. Каднічанської А. Косухи, М. Мертревелі, С. Сардака, С. Тарана та ін. Зазначені науковці зробили значний внесок у вивчення сутності та чинників розвитку мілітарного туризму, його ресурсів,

способів перетворення певних воєнних об'єктів на туристичні дестинації. Однак, сьогодення ситуація в Україні надзвичайно актуалізує даний вектор досліджень, оскільки саме мілітарі-туризм може стати основним напрямом розвитку туристичної сфери вже у найближчій перспективі.

Метою дослідження є оцінка сучасного стану, тенденцій розвитку й перспектив мілітарі-туризму в Україні. Досягнення зазначеної мети у роботі вирішено такі завдання :

- здійснений аналіз поняттєво-термінологічної системи дослідження;
- з'ясовані найважливіші чинники розвитку мілітарі-туризму;
- виявлені тенденції розвитку мілітарі-туризму;
- з'ясовані проблеми й перспективи розвитку мілітарі-туризму в Україні.

Об'єкт дослідження: мілітарі-туризм в Україні. *Предметом дослідження* є стан, тенденції і перспективи розвитку мілітарі-туризму в Україні в сучасних умовах.

Наукова новизна дослідження : виявлено особливості, тенденції й перспективи розвитку мілітарі-туризму в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що зібраний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані для вдосконалення туристичної діяльності в регіонах України, зокрема для розробки нових маршрутів пов'язаних з мілітарі-туризмом.

Апробація результатів та публікації: Основні результати дослідження висвітлені у матеріалах VI–V Всеукраїнської науково-практичної конференції Волинського національного університету імені Лесі Українки «Індустрія туризму та сфери гостинності в Україні та світі: сучасний стан, проблеми й перспективи розвитку» (м. Луцьк, 2023, р., 2024 р.).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи **81** с.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Мілітарі-туризм як сучасний напрям розвитку

туризму

Незважаючи на те, що з 2014 року триває російсько-українська війна, туризм в Україні все ж розвивався на достатньо високому рівні. Повномасштабне вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року стало одним з найбільшніх викликів для туристичної сфери, та і для всієї країни в цілому. Ці події призвели до кардинального зменшення, а в деяких регіонах і взагалі зникнення, туристичних потоків, що в свою чергу негативно позначилось і на економіці країни.

Проте, враховуючи досвід країн, які пройшли шлях відновлення після воєн, в Україні набуватиме перспектив поширення нові види туризму, що пов'язані з воєнними діями, що відбувались на території країни, та пам'яттю всіх постраждалих. Одним з таких видів туризму є саме воєнний туризм, для розвитку якого крім об'єктів, що утворились під час російсько-української війни починаючи з 2014 року, є маса об'єктів, що збереглись ще з часів попередніх воєн.

Початок російсько-української війни ще у 2014 році (анексія АР Криму, окупація Донецької та Луганської областей та проведення там активних бойових дій), повномасштабне вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року стали причиною масштабних руйнувань міст та сіл, створення оборонних споруд, виникнення певних ландшафтних утворень в процесі активних бойових дій (вибухи, випалювання, затоплення тощо), залишків зруйнованої зброї та масштабні поховання постраждалих. Все назване є ресурсною базою для розвитку воєнного туризму на території

України у повоєнний період [9].

У даному випадку ресурсами для розвитку є наслідки війни, тому і туризм, який може розвивати на основі воєнних подій та має більш широкий спектр ресурсного забезпечення має називатись воєнним.

Вид туризму, пов'язаний із відвідуванням воєнно-історичних та військових об'єктів, називають мілітарним (воєнним) туризмом. У свою чергу, мілітарний (воєнний) туризм, на думку вчених, слід розділити на три групи: воєнно-історичний, військовий (військово-пригодницький) та військово-подієвий (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Класифікація воєнного (мілітарного) туризму за [17]

Мілітарний (воєнний) туризм		
Воєнно-історичний туризм	Військовий (військово-пригодницький) туризм	Військово-подієвий туризм
оборонні споруди; місця битв; музеї, меморіальні комплекси; пам'ятники, військові поховання.	зброярський туризм; проживання у війську; мисливський туризм таборування; страйкболо, пейнтбол	військово-історична реконструкція; військово-історичні фестивалі.

Враховуючи різницю між ресурсним забезпеченням, яке є необхідним для організації та розвитку цих видів туризму, зауважимо, що саме для воєнно-історичного туризму є характерним відвідування оборонних споруд, місць битв, пам'ятників, військових поховань, меморіальних комплексів та музеїв. Тому, враховуючи активні воєнні дії, які на сьогоднішній день відбуваються на території України, масові руйнування населених міст і сіл, масові поховання населення та військових, що боронили цю територію, створення братських могил, оборонні споруди та місця найвизначніших битв в післявоєнний період будуть мати важливе значення для розвитку

саме такого напрямку воєнного (мілітарного) туризму як воєнно-історичний туризм.

У зонах ведення активних бойових дій в російсько-українській війні на території України створюється велика кількість оборонних споруд, які відіграють важливе місце у збереженні життя військових та в перебігу битв. Варто зауважити, що кожна така оборонна споруда вже супроводжується, а в майбутньому буде ще більше, історіями перебігу битв та збереження життя або жителів, або військових. Такі оборонні об'єкти ввійшли в історію як фортеці і в післявоєнний період мають стати історичними пам'ятками, що крізь роки передаватимуть пам'ять про силу та мужність українських захисників, які незламно стояли на захисті не однієї фортеці, а всієї України.

В організації воєнно-історичного туризму не останнє місце займають місця битв, особливо, якщо це місця найбільших кривавих баталій, де відбулися певні історичні переломні моменти. Проте, враховуючи довоєнний розвиток воєнно-історичного туризму, таким місцям виділялось не особливе місце, і максимально, що можна було там побачити – це захований у кущах пам'ятний знак. Проте, мандрівки такими місцями мають особливе значення у відтворенні звичаїв та мужності захисників України, тому важливо в таких місцях встановлювати меморіали, музеї, де буде збережено та відтворено більш детально історичні події та битви, що відбувались у цій місцевості.

Звичайно, кожна війна, а тому і місця проведення важливих битв завжди супроводжуються жертвами, тому створення пам'ятників, братських могил, поховань, меморіалів завжди мають місце. Такі об'єкти є надзвичайно важливими, адже несуть історичне значення в збереженні та вшануванні пам'яті як загиблих та постраждалих, так і подій, що тут відбувались в цілому.

Також меморіальні комплекси – це важливі об'єкти для вшанування пам'яті постраждалих мирних жителів, роль яких показати страшні наслідки війни та масовість несправедливого вбивства.

Метою воєнно-історичного туризму у післявоєнний період має бути вшанування пам'яті всіх постраждалих та демонстрація українцям і всьому світу наслідків та жорстокості російсько-української війни, яка триває ще з 2014 року. Крім того, саме через історичну пам'ять про воєнні події має відбуватись патріотичне виховання як молоді так і дорослого покоління задля формування особистості, наділеної громадянською відповідальністю, національною самосвідомістю, високими духовними цінностями, родинними і патріотичними почуттями.

Виховний процес має відбуватись через відвідування таких місць, проведення інформаційно-просвітницьких виховних годин, зустрічі з учасниками бойових дій, так і через залучення молоді та дорослого покоління співпраці із музеями. Адже, створення пам'яті про воєнні події та виховання соціально відповідального та патріотично спрямованого майбутнього покоління – завдання всього українського народу і кожного жителя окремої місцевості.

1.2.Поняттєво-термінологічна система дослідження

Мілітарі-туризм (воєнний туризм, міліарний туризм) – це подорожі до зон активних або колишніх бойових дій з метою огляду визначних пам'яток або історичних досліджень. Майже в будь-якій столиці та багатьох інших містах і містечках є пам'ятник загиблим, а в багатьох музеях є зброя або картини воєнних років. І це багато у чому пов'язано з безперервними війнами – кожна хвилина всієї нашої історії просякнута війнами та конфліктами, не було такого дня і такої території, де жодного разу не була пролита людська кров.

Інтенсивний розвиток туризму у світі супроводжується зростанням конкуренції у цій сфері економічної діяльності. Насичення багатьох стандартних сегментів туристичного ринку неминує призводить до появи нових «нішевих» напрямів туризму, здатних викликати у мандрівників нові,

незвідані раніше враження. Одним із таких інноваційних напрямів туризму, який швидко набуває популярності, є мілітарний або воєнний туризм [46–47].

Попри те, що туристичні мандрівки до місць, які пов'язані із воєнною тематикою в Україні та світі є поширеними досить давно, тривалий час вони трактувалися як елемент історичного, культурного, пізнавального чи освітнього туризму. Натомість у сучасному туризмознавстві вони виділяються в окремий спеціалізований туристичний напрям, а саме мілітарі-туризм.

Популяризація мілітарного туризму є безпосереднім наслідком бажанням людей дізнатися більше про історію тих чи інших подій, відчувати себе їхнім учасником. Також, цей напрям туристичної діяльності характеризується універсальністю, оскільки здатний задовольнити потреби туристів різного віку та з неабиякими уподобаннями [26, с. 38]. Мілітарі-туризм формує можливість побачити історію не через книги чи телебачення, а наживо.

Проте сутність досліджуваного виду туризму має досить широку наукову інтерпретацію і розглядається у різних аспектах, які тією чи іншою мірою мають військове підґрунтя [21, с. 145]. Поки що не розроблена єдина класифікація видів мілітарного туризму, різним є трактування і його назви: військовий, воєнний, мілітарний, «чорний», зброярський та ін. Це потребує певної систематизації зазначених понять, оскільки вони не визначені законодавчо.

Зарубіжні дослідники мілітарного туризму зазвичай визначають його як такий, що має певне військове підґрунтя і пов'язаний із військовою спадщиною країни. Зокрема, Д. Вентер навіть дає назву цього туристичного напрямку як «туризм військової спадщини» (*military heritage tourism*). На думку вченого він охоплює подорожі, дослідження або відвідування об'єктів воєнної спадщини чи військових заходів, які характеризуються історичним чи особистим значенням для відвідувачів,

певним суспільним резонансом чи інтересом для туристів [6]. Інші іноземні науковці М. Храсовські та К. Ноерес інтерпретують його як певний вид відпочинку, що має військове підґрунтя [2].

Погляди вітчизняних дослідників на сутність мілітарного туризму концентруються передусім на об'єкті туристичної зацікавленості. Зокрема, А. Мельник застосовує термін «військовий туризм» і вважає що він є різновидом туризму, який має на меті відвідування місцевості, пов'язаної із військовими та воєнними діями [27, с. 3]. Аналогічне трактування сутності військового туризму зустрічаємо у навчальному посібнику М. Кляпа та Ф. Шандора «Сучасні різновиди туризму» [41]. У їхньому баченні саме «військовий туризм» - це загальне поняття для вказаного напрямку туризму, а мілітарний туризм є лише одним із його напрямів поряд із військово-історичним, воєнним, зброярським. При цьому автори, деталізуючи визначення військового туризму, наголошують, що він не тільки пов'язаний із подорожами місцями історичних битв усіма зацікавленими особами, ветеранами, родичами загиблих, але й із відвідуванням сучасних та історичних військових об'єктів, кораблів, воєнних концтаборів та в'язниць, а також певними атракційними заходами (катанням на військовій техніці, стрільбою зі зброї, перебуванням на полігонах у якості глядачів тощо).

За визначенням цих науковців мілітарі-туризм обмежується активними формами військової діяльності – проживанням у армійських умовах, участю у програмах військової підготовки, скаутингом, відвідуванням діючих військових об'єктів (в т.ч. полігонів), катанням на військовій техніці, стрибками з парашутом тощо.

Дещо інший підхід до розуміння сутності мілітарного туризму зустрічаємо у працях Д. Каднічанського, В. Кушнарьова, О. Поліщук та деяких інших. Зокрема, Д. Каднічанський та М. Каднічаська вважають, що потрібно розмежовувати поняття «воєнний» та «військовий» і вказують, що термін «воєнний» (стосується війни, пов'язаний з нею) є

набагато ширшим за «військовий» (стосується війська, військовослужбовця) [17, с. 132]. А головним об'єктом туристичної зацікавленості є саме умови та наслідки війни. Тому туризм пов'язаний із воєнними подіями слід відповідним чином й називати.

З огляду на це, науковці пропонують для туризму, пов'язаного із відвідуванням воєнно-історичних та військових об'єктів застосовувати загальний термін мілітарний (воєнний). А й його складі розрізняють три основні напрями воєнно-історичний, військовий (військово-пригодницький) та військово-подієвий [17].

Також загальним поняттям «мілітарі-туризм» оперують В. Кушнар'єв та О.Поліщук. Вони фактично ототожнюють його із військовим туризмом, оскільки основними складовими мілітарі-туризму вважають військово-пізнавальний, військово-пригодницький та військово-подієвий (військово-історичні реконструкції). Водночас, зазначений вид туризму ці науковці розглядають як частину сегменту спеціалізованого туризму [22]. Такий контекстний підхід зумовлений дискусією стосовно того, до якого туристичного напрямку слід відносити подорожі, пов'язані із воєнними подіями – пізнавального, історичного, екстремального, пригодницького чи розважального.

Зарубіжні науковці розглядають його як сегмент пригодницького туризму (включає продукти, пов'язані із військовим обладнанням) та сегмент освітнього туризму (включає продукти, пов'язані з історичними подіями) [2]. Також, окремими дослідниками акцент робиться на екстремальний характер воєнного туризму. Водночас, В.Кіптенко вважає, що що мілітарі-туризм не може належати лише до пригодницького чи екстремального, оскільки у ньому присутні розважальні й пізнавальні елементи. Тому найкращим варіантом є виділення його в окремий вид спеціалізованого туризму, під яким дослідник розуміє такий, що передбачає його здійснення задля вивчення специфічних особливостей того

чи іншого місця, надбання індивідуального досвіду, активного відпочинку тощо [19]. Любіцева О. зазначає, що мілітарі-туризм більше належить до сегменту розважального, ніж екстремального туризму [24].

Але таке розуміння на наш погляд є досить обмеженим, оскільки применшується значення пізнавально-освітньої та інших функцій даного виду туризму. Адже, мілітарний туризм цілком можна розглядати як сегмент активного та оздоровчого туризму, оскільки туроператорами або скаутськими організації (на зразок «Пласту») часто організовуються тривалі пішохідні та велосипедні мандрівки історичними місцями, які сприяють зміцненню організму. До того ж екстремальні види мілітарі-туризму, зокрема участь у військових реконструкціях, потребують належної фізичної підготовки та спеціальних навичок – це своєрідний спорт. Насправді спектр функцій мілітарі-туризму, через які розкривається його сутність, є досить широким (рис 1.1).

Рис. 1.1. Функції мілітарного-туризму

Тому узагальнивши різні наукові підходи та визначення, можна зробити висновок, що мілітарі-туризм – це сегмент спеціалізованого

туризму, який містить елементи історико-пізнавального, активного, пригодницького, розважального та екстремального туризму і спрямований на створення туристичного продукту, який пов'язаний із історичною військовою спадщиною військовими подіями, побутом, технікою та обладнанням.

У переліку функцій мілітарного туризму нами було зазначено психоемоційну та меморіальну, зміст яких полягає у демонстрації усіх негативних наслідків війни та вшануванням пам'яті її жертв. З огляду на трагічну складову багатьох об'єктів мілітарного туризму в деяких країнах його називають «чорним» (black tourism) або «темним» (dark tourism). Такою загальною назвою мілітарі-туризм позначається зокрема у Боснії та Герцеговині з огляду на відносно недавні трагічні події на Балканах (війна 1992-1995 рр).

Однак, «темний» туризм, на наш погляд, є лише одним із сегментів воєнного туризму. Крім того, окремі дослідники в його складі виділяють містичний (паранормальний) [30], що не відноситься до мілітарі-сфери, а є елементом пригодницького чи екстремального туризму.

Узагальнюючи вищенаведене, відзначимо, що соціально-економічне значення воєнного туризму проявляється у наступних аспектах:

1. Історико-культурне значення: воєнні події мають велике значення для культурного, політичного і соціального розвитку країн. Мілітарний туризм дозволяє зберегти історичну пам'ять про ці події, вивчити їх вплив на сучасний світ і розуміти причини та наслідки воєн;

2. Економічне значення: мілітарний туризм може стати важливим елементом розвитку туристичної галузі. Багато людей мають інтерес до вивчення воєнної історії та відвідування місць битв і меморіалів. Це створює можливості для розвитку інфраструктури, готельного бізнесу, музеїв та інших туристичних послуг.

3. Суспільно-виховне значення: воєнний туризм відіграє важливу роль у як «патріотичному» вихованні, так і у формуванні пацифістських настроїв. Відтворення пам'яті про війни та жертви, пов'язані з ними, відвідування меморіалів та історичних музеїв допомагає підтримувати негативне ставлення до спроб військового вирішення конфліктів, усвідомлювати трагічні наслідки і важливість запобігання воєн.

4. Політичне значення: воєнний туризм може допомогти розуміти політичні, соціальні та культурні наслідки війни. Це може мати важливе значення для примирення, врегулювання конфліктів та зміцнення взаєморозуміння між країнами.

Основні чинники розвитку мілітарного туризму передусім пов'язані із обсягом і структурою ресурсів для організації цього виду туристичної діяльності, тобто із військово-історичною спадщиною (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Чинники розвитку мілітарного туризму

На території країн, які мають тривалу історію державотворчості, володіють значним економічним потенціалом, різними видами ресурсів або у різні часи досягали значно прогресу у розвитку науки, техніки, технологій, економіки, форм організації суспільного чи політичного устрою завжди відбувалися локальні та глобальні військові конфлікти. В основному це були війни за ресурси, території, претензії на глобальне лідерство.

Незалежно від причин і тривалості будь-які війни залишають на території країни свої «сліди»: численні оборонні і фортифікаційні споруди, військову техніку і зброю, зруйновані будівлі, військові і цивільні поховання, пам'ятники, документи та інші матеріальні цінності. Усі вони мають відповідну історичну цінність, а тому є предметом підвищеного інтересу не лише фахівців, але й широкого кола людей які цікавляться історією та культурою певної країни. На жаль, ресурси для мілітарного туризму продовжують утворюватися і зараз, зокрема внаслідок російсько-української війни.

Вплив на розвиток воєнного туризму має і рівень збереженості пам'яток їх концентрація та характер розміщення на певній території. З цим пов'язані організаційні аспекти використання ресурсів, у тому числі можливості інтеграції мілітарі-туризму іншими видами туризму (історичним, активним, подієвим тощо). Однак, попри фундаментальну роль ресурсного потенціалу для розвитку мілітарного туризму, не менше значення має політика держави щодо популяризації даного виду туризму як важливого елементу освітнього процесу, національно-патріотичного виховання, збереження національної пам'яті та ідентичності, культурної спадщини тощо. Сприяє цьому і діяльність відповідних державних та приватних структур. Наприклад, тільки в Європі існують 14 асоціацій військового туризму, в Парижі міститься штаб-квартира Всесвітньої асоціації військового туризму [22, с. 108].

У світлі сучасних подій в Україні в освітньому процесі і системі національно-патріотичного виховання вкрай важливою є зміна підходу до історії: він повинен включати активну участь та взаємодію з історичними об'єктами, наочну демонстрацію злочинів комуністичного, нацистського і теперішнього путінського режимів. Воєнний туризм дасть можливість краще зрозуміти і почути історію з першоджерел.

Державна ідеологія та історико-культурна політика впливає і на рівень бюджетного фінансування створення локацій мілітарі-туризму, його інфраструктури, формування сприятливого середовища для приватних інвестицій у розвиток туристичної сфери. Як відомо, належне інфраструктурне забезпечення є вкрай важливим для успішного функціонування будь-якого виду туризму. Фіскальні механізми (податки, пільги) дають можливість впливати на доходи туристів та суб'єктів туристичного підприємництва, що є одним із ключових чинників формування попиту і пропозиції на ринку, робить мілітарний туризм доступним для широкого кола людей і спонукає підприємців інвестувати у його розвиток.

У економічній площі важливе значення має і відновлювальний потенціал воєнного туризму. Багато фахівців сходяться на думці, що у післявоєнний період саме цей вид туризму може стати важливим фактором розвитку туристичної галузі в певних регіонах і сприятиме розширенню туристичних потоків, зокрема, зовнішніх. Яскравим прикладом є досвід Ізраїлю, Хорватії, Боснії і Герцеговини, Чорногорії, Сербії та деяких інших, яким вдалося подолати спричинену війною кризу туристичної галузі саме за рахунок розвитку мілітарного («чорного») туризму.

Розвитку воєнного туризму сприяє освітній і культурний інтерес мандрівників, в тому числі й іноземних туристів. Відвідування воєнних музеїв, меморіалів та інших об'єктів дозволяє краще зрозуміти минуле, побачити правдиву картину війни і вивчати воєнну історію. Сьогодні,

іноземні туристи виявляють дуже великий інтерес до місць героїчного спротиву України російському вторгненню, злочинів росіян щодо мирного населення. Цей інтерес може зростати завдяки активній діяльності міжнародних туроператорів та турагентів щодо організації мілітарі-турів в Україну.

Поширення інновацій, зокрема в сфері інформації технологій і зв'язку, дозволяє полегшити доступ до інформації про воєнні об'єкти і підвищити рівень комфорту для туристів. Віртуальні тури, мобільні додатки, аудіогіди та інші інновації допомагають зробити воєнний туризм більш цікавим і доступним. Також інновації сприяють маркетингу воєнного туризму, його популяризації через соціальні мережі, блоги, таргетовану рекламу в інтернеті.

Усі зазначені чинники сприяють розвитку воєнного туризму та зростанню інтересу до відвідування воєнних об'єктів та локацій.

1.3. Класифікації мілітарі-туризму

Незважаючи на те, що мілітарний туризм набуває щораз більшої популярності у світі та в Україні у науковій літературі немає єдиного підходу щодо трактування його сутності, але й класифікації його підвидів та визначенні ресурсів, які будуть основою у його забезпеченні.

Досить широка наукова інтерпретація і виокремлення різних аспектів мілітарного туризму, які тією чи іншою мірою мають військове підґрунтя яскраво проявляється у його класифікації.

Як вже було зазначено, В. Кушнар'єв та О.Поліщук, ототожнюючи мілітарний туризм з військовим туризмом рекомендують розглядати такі його види:

- військово-пізнавальний туризм - це відвідування військових

музеїв, виставок, конференцій;

- військово-пригодницький туризм - це купівля путівки або туру, що має у комплексі всі послуги щодо забезпечення активного відпочинку з використанням військової техніки та спорядження, відвідування територій та споруд історичних бойових дій, морських бойових кораблів, підводних човнів, участь у військових навчаннях та маневрах, тури з визначеним терміном прожиття в армії.

- військово-історичні реконструкції бойових дій (військово-подієвий) - відвідування масштабних реконструкцій історичних битв. Сучасна військова реконструкція поєднує історію, тактику бою, різноманітні мілітарні науки, скульптуру, кравецьке ремесло та багато чого іншого, наприклад чимало ентузіастів виготовляють фігурки чи відтворюють реальні бої.

В умовах сьогодення варто виділити ще й такий підвид мілітарного туризму як нелегальні тури в зону військового конфлікту. Для них характерна нелегальність та величезна небезпека для туристів, а як наслідок - величезна вартість.

Класифікація, запропонована Д. Каднічанським та М. Каднічанською базується на їхньому власному розумінні понять «військовий» (пов'язаний з і військом і службою у ньому) та «воєнний» (пов'язаний із воєнними діями) туризм. Як і попередні науковці, вони поділяють мілітарний (воєнний) туризм розділити на 3 групи: воєнно-історичний, військовий (військово-пригодницький) та військово-подієвий (рис. 1.3). Як бачимо, ці класифікації певною мірою перекликаються, хоч і відрізняються наповненням відповідних блоків. Однак воєнно-історичний туризм передусім виконує пізнавальну функцію, а військово-історичні реконструкції є елементом подієвих заходів (фестивалів).

Узагальнивши пропоновані різними науковцями класифікації, зупинимося дещо детальніше на характеристиці сутності основних

напрямів мілітарного туризму.

Воєнно-історичний туризм - це форма туризму, яка зосереджена на відвідуванні місць, пов'язаних з війнами, військовою історією та культурою. Цей вид туризму дозволяє людям досліджувати воєнну спадщину різних епох і насолоджуватися культурними та історичними аспектами військової діяльності.

Рис. 1.3 . Класифікація мілітарного (воєнного) туризму [17]

Воєнно-історичний туризм може включати в себе відвідування бойових полів, військових меморіалів, музеїв, фортець, укріплень, пам'ятників, військових цвинтарів та інших місць, пов'язаних зі знаменитими битвами, війнами або історичними подіями. Подорожуючи зацікавленими воєнною історією місцями, туристи можуть дізнатися багато нового про військову стратегію, тактику, зброю, життя солдатів та військових дій у певному періоді. Вони можуть побачити залишки фортець

та укріплень, оглянути експозиції музеїв, познайомитися з експонатами та слухати розповіді екскурсоводів про історичні події. Деякі популярні місця воєнно-історичного туризму включають такі локації, як Нормандський висадковий пляж, Велика Китайська стіна, Колоссей в Римі, Освенцим-Біркенау, Меморіальний комплекс 9/11 у Нью-Йорку та багато інших.

Воєнно-історичний туризм може бути цікавим для істориків, військових ентузіастів, дослідників або просто для людей, які цікавляться історією та культурою. Він дозволяє глибше зрозуміти минуле та вдихнути життя в історичні події, які сформували сучасний світ.

Військово-пригодницький туризм (іноді називають також військово-екстремальним туризмом) - це форма туризму, яка поєднує військові елементи та екстремальні пригоди. Цей вид туризму орієнтований на людей, які зацікавлені в військових тренуваннях, адреналіні та випробуваннях своїх навичок та стійкості в екстремальних умовах. Військово-пригодницький туризм може включати в себе різні активності, пов'язані з військовими елементами. Ось деякі приклади таких дій:

- військові тренування: туристи можуть приєднатися до військових тренерів і отримати основи військової підготовки, такі як стрільба, тактичні маневри, навички виживання, навчання використанню спеціального обладнання тощо. Якщо йде мова про опанування складної військової техніки чи видів зброї (літаків, гелікоптерів, засобів ППО) тренування або навчання може здійснюватися на спеціальних симуляторах;
- спортивні змагання та ігри: військово-пригодницький туризм може включати участь у спортивних змаганнях, які моделюють військові випробування, наприклад, біг на перешкодах, стрільба з пневматичної зброї, скелелазіння, водні види спорту. До цієї категорії також відносяться пейнтбольні поєдинки між двома командами, баталії лучників тощо;
- екстремальні пригоди: це може включати заняття

парапланінгом, скайдайвінгом, спелеологією, рафтингом, стрибками з парашутом або іншими видами екстремальних спорту, які можуть бути організовані в військових умовах або військових територіях;

- спеціальні екскурсії: туристи можуть мати можливість відвідати військові бази, навчальні центри або інші спеціальні об'єкти, де вони зможуть ознайомитися зі спеціальними операціями, військовими технологіями та іншими аспектами військового життя. Атракційною частиною таких екскурсій є катання на військовій техніці (танках, БТР, гелікоптерах), отримання майстер класів з водіння тощо;

Військово-пригодницький туризм вимагає від учасників готовності до фізичних та психологічних випробувань. Важливо мати належну фізичну підготовку та дотримуватися інструкцій і правил безпеки, щоб забезпечити безпеку та добробут учасників.

Одним із підвидів військово-пригодницького туризму вважається зброярський туризм (також відомий як військово-збройовий туризм). Це форма туризму, яка спрямована на відвідування місць, пов'язаних зі зброєю, військовими технологіями, арсеналами та історією військових конфліктів. Цей вид туризму дозволяє людям ознайомитися з різними видами зброї, експонатами, виставками та зайнятися військовою тематикою.

Зброярський туризм може включати в себе відвідування військових музеїв, збройних арсеналів, виставок зброї, стрільбищ, заняття спортивним стрільбищем, тактичними тренуваннями або навіть можливість спробувати вистрілити з різних видів вогнепальної зброї під наглядом професіоналів. Цей вид туризму може бути особливо цікавим для ентузіастів зброї, військових колекціонерів, істориків або просто для тих, хто хоче дізнатися більше про військову технологію та зброю. Проте, варто враховувати, що доступ до деяких видів зброї та військових об'єктів може бути обмежений і регулюватися законами та політиками країни, в якій ви знаходитесь. Тому

перед плануванням зброярського туризму рекомендується ознайомитися з місцевими правилами, отримати необхідні дозволи і діяти в межах закону та безпеки.

Мисливський туризм - це форма туризму, яка спрямована на полювання на дику тварину або риболовлю в природному середовищі. Цей вид туризму приваблює людей, які цікавляться полюванням, природою та відчуттям пригоди. У мисливському туризмі туристи можуть вирушати в ліси, гори, степи або інші природні місця, де є багато дикої тварини. Вони можуть мати можливість полювати на різні види звірів, такі як олені, кабани, кози, косулі, птахи та інші, залежно від місця та правил. Важливо зазначити, що мисливство може бути регульоване законами і правилами в країнах або регіонах, де проводиться мисливський туризм. Це може включати обмеження на кількість тварин, які можна полювати, розмір тварини, яку можна забрати, а також вимоги до отримання дозволів та ліцензій. Рекомендується завжди дотримуватися місцевих правил та рекомендацій щодо етики мисливства та збереження природи.

Для участі в мисливському туризмі може знадобитися спеціальна підготовка, така як навички стрільби, знання про природу та поведінку диких тварин, а також відповідна екіпіровка. Зазвичай, мисливські туроператори або гіді забезпечують туристів необхідним спорядженням та надають досвідчену підтримку під час полювання. Проте, важливо відзначити, що в світлі зростаючої свідомості про екологію та збереження видів, мисливський туризм може бути обговорюваним та сприйматися різними людьми по-різному. Деякі люди підтримують його як традиційну форму розваги та розвитку економіки, тоді як інші висловлюють сумніви щодо етики полювання та його впливу на дику природу.

Військово-подієвий туризм - це форма туризму, яка спрямована на відвідування місць, пов'язаних з конкретними військовими подіями або конфліктами. Цей вид туризму дозволяє людям пережити історичні події та

отримати більш глибоке розуміння воєнного досвіду та його наслідків. Військово-подієвий туризм може включати в себе відвідування бойових полів, окопів, траншей, військових меморіалів, музеїв, місць бомбардувань, колишніх військових баз або інших місць, пов'язаних з конфліктами та війнами. Учасники військово-подієвого туризму мають можливість побачити залишки битв, вивчати військову техніку та обладнання, слухати розповіді військових ветеранів або екскурсоводів, а також відвідувати історичні музеї та виставки. Цей вид туризму може бути особливо цікавим для істориків, військових ентузіастів, дослідників та всіх, хто цікавиться воєнною історією та бажає отримати більш глибоке розуміння подій, що відбувалися на певних місцях. Важливо бути поважним до місцевих традицій та пам'яток, а також дотримуватися правил інформаційної безпеки і не завдавати шкоди навколишньому середовищу чи культурній спадщині.

Військово-історичні фестивалі є популярною формою подій, на яких люди можуть побачити військові реконструкції, демонстрації та інші події, пов'язані з історичними військовими подіями. Ці фестивалі відтворюють різні епохи історії, починаючи від давніх часів і до сучасності.

Військово-історичні фестивалі можуть включати в себе реконструкції битв, де учасники відтворюють військові події з минулих епох, використовуючи автентичні костюми, зброю та обладнання. Це можуть бути реконструкції відомих битв, таких як Нормандське вторгнення, Середньовічні турніри або Друга світова війна, або менш відомих подій з історії. Під час військово-історичних фестивалів можна також побачити демонстрації військової техніки, покази навичок ручної зброї, табори та реконструкції військових життя і побуту з минулих епох. Фестивалі також можуть включати в себе виставки зброї, музику, танці, ремісництво та інші культурні події, пов'язані з військовою тематикою. Ці фестивалі приваблюють як учасників, які беруть активну участь у реконструкціях та демонстраціях, так і відвідувачів, які цікавляться

історією та військовою тематикою. Вони дають можливість побачити і відчувати атмосферу минулих епох і поглибити розуміння військової історії. Військово-історичні фестивалі також можуть мати освітню та культурну цінність, допомагаючи зберегти та популяризувати військову історію, культуру та традиції.

1.4. Методика дослідження

Вивчення сутності та закономірності будь-якого суспільного явища базується на застосуванні певних методологічних принципів та підходів. Не виключенням є і розвиток сфери мілітарного туризму. У процесі збору, систематизації та опрацювання матеріалів для написання кваліфікаційної роботи нами використано комплекс як стандартизованих (загальних), так і спеціальних підходів та методів дослідження. Передусім, наше дослідження було засноване на діалектичному підході, принципи застосування якого включають в себе розгляд теми з різних боків, визначення протиріч і вивчення їх розвитку в контексті. Цей метод дозволив з'ясувати глибинну сутність мілітарного туризму, виокремити стимулюючі та обмежуючі чинники його розвитку, взаємозв'язки з іншими видами туризму, деталізувати об'єкт дослідження.

Ключове значення у процесі дослідження мілітарного туризму займає історичний підхід, що передбачає використання історичних методів для аналізу та розуміння ролі, значення та впливу мілітарних подій і об'єктів на туризм. Він дозволяє вивчати розвиток мілітарного туризму на основі історичних фактів, контексту і змін у сприйнятті подій, що сталися у минулому. Іншими словами, цей підхід зумовлений історичним контекстом даного виду туризму, його взаємозв'язком із історією воєн, їхніми причинами і наслідками. Тому для того, щоб зрозуміти основні етапи, напрями і логіку розвитку воєнного туризму, треба враховувати відповідні

історичні процеси та закономірності.

Таким чином, історичний підхід у дослідженні мілітарного туризму дозволяє розкрити глибинні зв'язки між минулим і сучасним, розуміти важливість місць пам'яті та розвивати стратегії збереження і популяризації історичної спадщини через туризм.

Оскільки мілітарний туризм є складовою туристичної системи України, його потрібно вивчати у нерозривному зв'язку із процесами та умовами, які визначають загальні тенденції розвитку туристичної сфери. До найвагоміших із них в останні роки належить пандемія вірусу Covid-19; російсько-українська війна та спричинене ними загальне скорочення туристичного потоку, передусім зовнішнього; обмеження доступу до певних туристичних об'єктів; падіння попиту на туристичні послуги і доходів суб'єктів господарювання, а отже їх можливостей щодо інвестування розвитку зазначеного напрямку туризму.

Крім того, системний підхід дозволяє розглядати сам сегмент мілітарного туризму як складну систему зі взаємозв'язками та взаємодією між її компонентами, а також аналізувати його в контексті структури, функцій, процесів та наслідків.

У рамках зазначених підходів було застосовано загальнонаукові методи: аналізу і синтезу, системно-структурний, абстрактно-логічний, аналогій та ін. Вони передусім дали змогу якісно опрацювати інформацію, зібрану з різних джерел: навчальних посібників, наукових публікацій, відкритих інтернет-ресурсів, статистичних баз даних, узагальнити її та сформулювати певні оціночні судження про сучасний стан розвитку мілітарного туризму в Україні, визначити перспективи його розвитку.

Зокрема, із використанням методів аналізу було визначено найбільш популярні туристичні дестинації та «магніти» розвитку мілітарного туризму в Україні. Географічний аналіз дав змогу вивчити просторові аспекти мілітарного туризму, таких як розподіл об'єктів, маршрути,

географічні особливості регіонів тощо. Історичний аналіз забезпечив характеристику певних об'єктів мілітарного туризму у історичному контексті, виявлення причин їх туристичної привабливості. Стратегічний аналіз (SWOT-аналіз) дозволив виявити сильні і слабкі сторони, можливості та загрози розвитку мілітарного туризму в Україні у контексті російсько-української війни і обґрунтувати основні засади національної стратегії цього розвитку.

Оцінку динаміки туристичного потоку, кон'юнктури ринку мілітарного туризму та інших кількісних характеристик зазначеної сфери туристичної діяльності здійснено з використанням статистичних методів (аналізу динамічних рядів, порівняння, обчислення відносних величин, групування тощо).

Для обґрунтування перспективних напрямів розвитку мілітарного туризму в Україні у післявоєнний період використано абстрактно-логічний метод та метод аналогій. Зокрема, проводилися паралелі щодо впливу війни на стан туристичної сфери між Україною та Балканськими країнами. На основі цього встановлено, як ресурси воєнного туризму, породжені поточною війною, можна використати у майбутньому для розширення туристичних потоків, і як забезпечити баланс між комерційною та етичною сторонами його розвитку.

Метод синтезу дозволив поєднати окремі частини отриманої інформації та результати аналізу в єдине ціле та сформулювати на цій основі висновки щодо стану сучасного середовища та тенденцій розвитку мілітарного туризму, а також спрогнозувати напрями розширення його потенціалу у післявоєнний період.

Наочне представлення матеріалів та схематичне зображення теоретичних та практичних результатів дослідження забезпечило використання графічного методу. Одним із форм прояву графічного методу дослідження мілітарного туризму є картографічний метод. Він використовується для

аналізу та візуалізації просторових аспектів, зв'язків та характеристик, пов'язаних з мілітарними об'єктами, маршрутами та туристичними потоками. Використання карт дозволяє отримати географічний контекст та сприяє зрозумінню розподілу мілітарних об'єктів, їх взаємозв'язків та зв'язків з іншими елементами туристичної інфраструктури.

Таким чином, основні аспекти використання картографічного методу у дослідженні мілітарного туризму охоплюють:

- розташування і концентрацію мілітарних об'єктів (фортець, музеїв);
- маршрути мілітарного туризму, які поєднують його об'єкти та місця пам'яті. Їх візуалізація допомагає вивчати логістику, зручність та привабливість маршрутів для туристів;
- туристичні потоки – метод дозволяє вивчати географічний розподіл туристичних потоків, визначати популярні напрямки, сезонність та інші характеристики мілітарного туризму;
- взаємозв'язки з іншими туристичними об'єктами: карти можуть допомогти виявити зв'язки між мілітарними об'єктами та іншими туристичними атракціями, такими як культурні пам'ятки, природні ландшафти тощо. Це дозволяє розуміти вплив мілітарного туризму на розвиток інших видів туризму та взаємозв'язок між ними.

Розвиток інформаційних технологій в останні роки забезпечив значне розширення дослідницького потенціалу картографічного методу. Карти електронних ресурсів Googlemap, Gogle Earth, Liveuamap, Deepstatemap дають змогу не лише визначити розташування об'єктів мілітарного туризму, але й виміряти відстань між ними, оцінити їх стан (за численними фото), прослідкувати хронологію головних воєнних подій у часовому вимірі тощо. Це дозволить у перспективі прогнозувати подальший розвиток мілітарного туризму на досліджуваній території. Таким чином застосування карт доповнює інші методи і дозволяє здійснити комплексний аналіз

досліджуваного явища.

Особливістю мілітарного туризму, як уже зазначалося, є те, що його можна розглядати є сегмент історичного, пізнавального, пригодницького, активного, екстремального, розважального туризму. Тому часто туристичний продукт воєнного спрямування може мати комплексний характер. Це створює певні методологічні труднощі, пов'язані із оцінкою динаміки потоків туристів, які подорожують суто з метою воєнного туризму і потребує застосовування спеціалізованих методів збору статистичної інформації. Це передусім статистичні спостереження, анкетування, інтерв'ювання, в ході яких відвідувачів історичних замків, місць битв чи інших військових об'єктів просять вказати цілі їхньої подорожі, їхні мотиви, особистісні характеристики (вік, стать, освіта, рід занять), поділитися враженнями тощо.

Методика аналізу стану та перспектив розвитку мілітарного туризму передбачає проведення досліджень у декількох ключових напрямках (рис. 1.4).

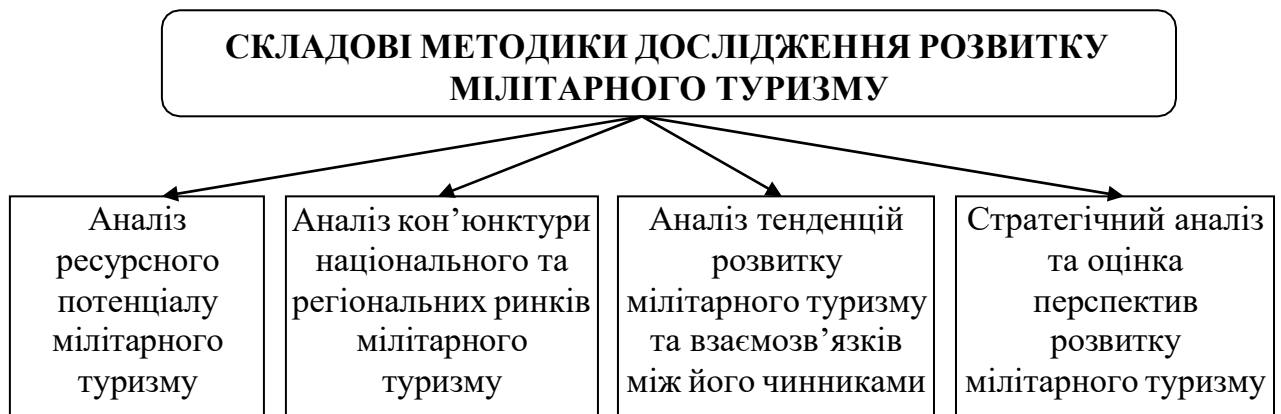

Рис. 1.4. Складові методики дослідження розвитку мілітарі-туризму в Україні

Оцінюючи ресурсний потенціал мілітарного туризму передусім необхідно проаналізувати їх видовий склад, кількісні характеристики, стан (рівень збереженості), географічний розподіл, розміщення відносно популярних туристичних маршрутів, транспортних шляхів та інших

інфраструктурних об'єктів, доступність для огляду.

Аналіз кон'юнктури ринку мілітарного туризму передбачає його вивчення як в національному, так і в регіональному вимірі. Основне завдання аналізу полягає в тому, щоб вивчити його поточний стан, виявити закономірності та проблемні аспекти розвитку. У процесі аналізу вивчаються чинники попиту та пропозиції, номенклатура туристичних послуг, їхня ціна; здійснюється сегментація попиту за географічними та соціально-демографічними параметрами, досліджуються психолого-поведінкові та організаційні критерії подорожі. Аналізується вплив на кон'юнктуру ринку науково-технічного прогресу, сезонності та періодичності споживання туристичних послуг, соціальних конфліктів, воєн, стихійних лих та надзвичайних ситуацій.

Аналіз тенденцій розвитку мілітарного туризму та взаємозв'язків між його чинниками передусім передбачає оцінку глобальних, національних та регіональних процесів суспільного-економічного та політичного характеру та їх впливу на сферу мілітарного туризму. Зазначені процеси формують зовнішнє середовище функціонування туристичної галузі, споживчі настрої, пріоритети та цілі туристів та фінансову спроможність забезпечувати їх досягнення. Цей напрям аналізу також передбачає оцінку динаміки туристичних потоків, вартості туристичних послуг, зміни цих параметрів внаслідок зміни ключових макроекономічних показників тощо.

Інструментом стратегічного аналізу перспектив розвитку мілітарного туризму є SWOT та PEST - аналіз. Застосування SWOT – аналізу допомагає виявити переваги та недоліки галузі, зрозуміти можливості та загрози, що стоять перед нею, і розробити ефективні стратегії для її розвитку та підвищення конкурентоспроможності. PEST-аналіз допомагає вивчити зовнішнє середовище та ідентифікувати політичні, економічні, соціокультурні та технологічні фактори, які можуть впливати на розвиток та успішність мілітарного туризму.

РОЗДІЛ 2

МІЛІТАРІ-ТУРИЗМУ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМ ТУРИЗМУ

2.1. Ресурсне забезпечення мілітарі-туризму

Ресурсний потенціал розвитку мілітарного туризму в Україні характеризується досить широким видовим різноманіттям. Це зумовлено воєнною історією України і вкрай непростими процесами державотворення на її теренах. Займаючи вигідне географічне положення на перетині основних торгових шляхів із Європи у східну частину Євразійського континенту, володіючи багатими ресурсами для розвитку численних галузей економіки, маючи вихід до відкритого моря, Україна у різні епохи свого існування була ареною численних воєн і масштабних битв. Це, зокрема:

- Русько-Візантійські війни IX-XI століть,
- війни Київської Русі з Королівством Польським (XII ст);
- війна за об'єднання Галицько-Волинського князівства (XIII ст);
- Монгольська навала на Русь (XIII ст);
- битва на Синіх Водах (1362/63 р);
- Громадянська війна у Великому князівстві Литовському (XIV-XV ст.);
- Козацькі повстання проти Речі Посполитої (XVI-XVII ст.), в т.ч. битви під Берестечком, Жовтими Водами, Зборівська битва та ін.;
- Московсько-Польські війни (XVII ст);
- Польсько-Турецькі війни (XVII ст), в т.ч. битва під Хотиним;
- Московсько-Турецькі війни (XVII ст);
- Велика Північна війна (XVIII ст), в т.ч. битва під Полтавою;
- Російсько-Турецькі війни (XVIII-XIX ст);
- Перша світова війна (1914-1918 рр);

- війни за незалежність 20-х років XX ст (національно-визвольні змагання);
- Друга світова війна (1939-1945 рр);
- російсько-українська війна (2014 р. і дотепер).

Завдяки цьому на території України залишилося чимало середньовічних замків, залишків ліній оборони, дзотів, бункерів, зразків зброї різних історичних періодів, техніки та інших видів ресурсів, які дозволяють формувати різноманітні дестинації для воєнного туризму. На території чи в межах розташування середньовічних замків і фортець можна поєднати усі три основні напрями мілітарного туризму. Це дозволяє формувати у певному регіоні розвинуті туристичні дестинації, створювати необхідну інфраструктуру, інтегрувати воєнний туризм з іншими напрямками туризму.

В Україні такою найпопулярнішою дестинацією є комплекс Кам'янець-Подільської фортеці, з якою пов'язано чимало подій не лише епохи Середньовіччя (Польсько-Турецька війна, Хотинська битва, козацькі повстання), але й періоду національно-визвольних змагань (1919-1920 рр), коли Кам'янець-Подільський впродовж деякого часу був столицею УНР.

Фортеця є центральною частиною оборонної системи м. Кам'янець-Подільський, що поєднують природні перешкоди Смотрицького каньйону та численних оборонних споруд. Тому цей об'єкт особливо цікавий для любителів військової історії, дослідників військової тактики і стратегії.

У приміщеннях фортеці розміщені панорамні музейні експозиції, що поєднують зразки зброї із муляжами військових, експозиція метальної зброї, зброї часів УНР. Для відвідувачів на території фортеці встановлені стенди для стрільби із середньовічної зброї (лука, арбалета).

До російсько-української війни Кам'янець-Подільська фортеця приваблювала туристів регулярними, надзвичайно атракційними військовими фестивалями та реконструкціями. Це, зокрема:

- «Porta Temporis» («Брама часу») – щорічний фестиваль військово-історичної реконструкції, в ході якого проводилися штурми Руської брами, змагання лучників та лицарські турніри (двобої та бугурти);

- «Schola militaria» («Військова школа») – щорічний міжнародний фестиваль військово-історичної реконструкції, присвячений подіям XVII ст. (в т.ч Хотинській битві). Програмою фестивалю були передбачені змагання мушкетерів, лучників, публічна демонстрація муштри за правилами XVII ст, військовий парад центром Кам'янця-Подільського, відвідування історичних військових таборів.

- Форпост – щорічний міжнародний фестиваль середньовічної культури, у рамках якого відбувалися бойові театралізовані дійства, лицарські і стрілецькі турніри, змагання з метання списа, військові паради представників різних родів військ: шотландських стрільців, польських «крилатих гусарів», вікінгів, козаків, татар, турків та ін.

- «Ruthenica Medievalis 2021», фестиваль середньовічної культури часів Великого князівства Литовського, присвячений битві одній з найбільших битв XIV століття в Східній Європі на р. Ворскла з татарами (1398 р). Програма, крім лицарських турнірів, передбачала реконструкцію процесу підготовки і проведення битви (огляд озброєння, муштра, маневри, сама битва);

- «Остання столиця УНР» - фестиваль-реконструкція, присвячений подіям часів становлення української державності 20-х років минулого століття (доба Директорії).

Завдяки цим подієвим заходам не лише у декілька разів збільшився туристичний потік до Кам'янця-Подільського, але й значно зросла кількість прихильників саме мілітарного напрямку туризму.

Очікується, що незабаром фестивальні заходи у Кам'янці-Подільському знову стануть невід'ємною складовою та важливим чинником розвитку мілітарного туризму в Україні.

Подібні локації для розвитку і популяризації досліджуваного напрямку туризму розташовані і на території інших фортець і замків (додаток А).

Особливу цінність для прихильників мілітарного туризму складає комплекс оборонних споруд стародавніх міст, які збереглися до наших часів. Крім згаданого вже Кам'янця-Подільського такими туристичними DESTINATIONAMI є міста Львів, Київ, Жовква, Дубно.

Зокрема, у Львові збереглися залишки Високого замку (Княжа доба), фрагменти оборонних мурів і ліній різних періодів Середньовіччя, оборонні комплекси монастирів (Бернардинського, кармелітського), споруди ХІХ ст. (Львівська цитадель), Порохова вежа. Також тут знаходиться унікальний музей середньовічної зброї «Арсенал» (у приміщенні колишнього міського арсеналу), де туристи можуть сфотографуватися у давніх обладунках і зі зброєю.

Також досить збереженим є оборонний комплекс м. Жовква (резиденції польського короля Яна Собеського), яке називають ідеальним містом-фортецею. Крім замку-цитаделі, суцільного оборонного муру з баштами та заміських земляних бастіонів, до оборонної системи були включені костели, синагога, монастирські корпуси, які за своєю архітектурою і плануванням були своєрідними фортами, об'єднаними мережею підземних переходів [13]. У Жовківському районі цікавим для туристів також є оборонний комплекс Крехівського монастиря.

У місті Києві прихильники мілітарного туризму можуть ознайомитися із оборонними спорудами різних епох – від Княжої доби до Другої світової війни. Головним комплексом укріплень і оборонних споруд, які будувалися на кожному новому етапі розвитку міста є Київська фортеця. До наших днів добре збереглися споруди ХVІІІ-ХІХ століття (башти Васильківського укріплення, вали і брама Госпітального укріплення, Косий капонір). Щодо інших укріплень (Лисогірський форт, Цитадель, фортечні мури Києво-Печерської лаври, в'їзні брами Києва) – їх стан гірший або збереглися лише

окремі фрагменти.

Масштабним оборонним комплексом часів Другої світової війни є Київський укріплений район («Лінія Сталіна», який складається із відкритих гарматних майданчиків, кулементних гнізд типу «Барбет» та залишків понад 40 ДОТів, що збереглися у різному стані до наших днів. У збережених ДОТах влаштовані музейні комплекси зі зразками зброї, де екскурсоводи також діляться інформацією про тактику оборонних боїв. Також в межах комплексу знаходяться залишки оборонних споруд давніх часів – легендарні Змієві Вали (відомі ще зі скіфських часів) та древньоруське городище «Звенигород Київський».

Оцінюючи локації воєнного туризму періоду Другої світової війни необхідно звернути на такі об'єкти як «Лінія Арпада» та ставки верховних командувачів Німеччини на Вінничині : «Вервольф» (ставка Гітлера); «Штайнбрух» (ставка Герінга) та «Хегевальд» (ставка Гіммлера) на Житомирщині.

«Лінія Арпада» - є унікальним оборонним укріпленням, створеним угорськими військами для стримування наступу Червоної Армії. Складається із комплексу тунелів, лабіринтів, ДОТів, ДЗОТів, протитанкових споруд. В Україні основними локаціями лінії є с. Верхня Грабіниця, Закарпатської області. Туристам надається можливість походити триповерховими тунелями-бункерами протяжністю 1500 км, оглянути систему забезпечення, шпиталі та експонати музею. У командному бункері збереглися автоматичне озброєння, кулемети, вогнемети, каски та інші види спорядження.

Важливу роль у перебігу Другої світової війни та території України відіграла Українська повстанська армія (УПА). Ознайомитися із особливостями організації та діяльності цієї військової структури туристи можуть на Волині (криївка у с. Гірка Полонка, табір у с. Гурби-Антонівці), Івано-Франківщині (криївки у м. Долина, смт. Верховина, с. Пістинь, м.

Яремче, с. Бовшів), Львівщині (криївки у с. Басівка, с. Гавареччина), Тернопільщині (сmt. Дружба), Хмельниччині (с. Велика Калинівка), Рівненщині (криївки в урочище «Гурби»), м. Здолбунів, м. Сарни). Для тих, хто бажає поєднати елементи мілітарного і гастрономічного туризму чудово може підійти тематичний ресторан «Криївка» у м. Львові. У його інтер'єрі дотримані загальні особливості облаштування цих підземних сховищ, а також наявні зразки кількох видів кулеметів, автоматів, гвинтівок, якими користувалися воїни УПА.

Також, цікавими локаціями мілітарного туризму є об'єкти часів Першої світової війни – це, зокрема українська частина фортеці Перемишль - Поповицький форт (Яворівський район Львівщини), Тараканівський форт (с. Тараканів на Рівненщині), бункери на Тернопільщині (с. Бурканів), Івано-Франківщині (с. Дубівці), Львівщині (сmt. Брюховичі). Ці об'єкти, на жаль, знаходяться у занедбаному стані, хоч і є доступними для туристів. Планується часткове відновлення окремих із них і створення на їх території музеїв.

Унікальною дестинацією мілітарного туризму на території України є Запорізька Січ на о. Хортиця. Сучасний музейний комплекс є узагальненим образом козацьких укріплень усіх восьми січей, які існували у XVI- XVIIIст. Гурт реконструкторів на території острова презентує туристам вистави, присвячені військовому мистецтву запорожців та проводить майстер-класи із володіння козацькою зброєю.

Ще однією складовою військово-пізнавального напрямку мілітарного туризму є відвідування меморіальних комплексів, військових поховань та місць відомих битв. Як правило, ці локації теж органічно між собою поєднані; на окремих із них розташовані військові музеї, проводяться реконструкції. Серед них найвідомішими є:

- Історико-меморіальний комплекс «Козацькі могили» на місці битви під Берестечком (1651 р.). Комплекс включає військові поховання,

пам'ятники, музей.

- Меморіальний військовий цвинтар УСС на г. Маківка – місце першого великого бою Українських січових стрільців з російською армією у рамках Першої світової війни (1915 р.)

- Цвинтар воїнів дивізії СС «Галичина (між селами Червоне та Ясенівці Золочівського району Львівської області) – облаштований у місці прориву дивізії з «Бродівського казана». У цьому районі щороку відбувається військова реконструкція зазначеної битви;

- Меморіали воїнам Української Галицької армії та Янівському та Личаківському цвинтарях у м. Львові, які полягли у період польсько-української війни за незалежність ЗУНР;

- Меморіал «Пам'яті Героїв Крут» - створено поблизу залізничної станції Крути» (с. Пам'ятне), де у січні 1918 р. відбулася битва між київськими юнкерами та студентами і армією більшовиків під керівництвом М.Муравйова

- Меморіальний комплекс «Лютізький плацдарм» (с. Нові Петрівці, Київської області) – місце форсування Дніпра під час битви за Київ у 1943 р. Комплекс поєднує поховання, пам'ятник, музей-заповідник, де туристи можуть ознайомитися зі зброєю та технікою Другої світової війни.

Серед найбільш атракційних воєнних музеїв, окрім згаданого уже музею зброї «Арсенал» можна виділити наступні:

- Національний військово-історичний музей України – єдиний в Україні музей, що показує історію розвитку військової справи на території нашої держави від бронзової доби до сьогодення. Відвідувачам доступні для огляду зразки зброї (холодної та вогнепальної), різноманітної військової техніки, колекції одностроїв, прапорів, військових відзнак, нагород. З 2010 року діє виставка, присвячена розвитку сучасних збройних сил в Україні. Наявні також експонати, які відносяться вже до сучасного періоду – російсько-української війни, що триває з 2014 р.

- Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки – є єдиним філіалом попереднього музею, виставка якого складає понад 1000 експонатів. Особливістю музею є наявність зразків військової техніки і озброєння, а саме: авіаційних комплексів (38 од.), бронетанкової техніки (10 од.), зенітно-ракетних комплексів (60 од.), артилерійського озброєння (13 од.), техніки служб забезпечення тилу ЗСУ та техніки військ зв'язку (44 од.).

- Національний музей історії України у Другій світовій війні – експонуються не лише численні зразки озброєння та техніки, але й інші матеріали, які розкривають тематику стратегій ведення бойових дій, виживання в умовах війни, геноцидів; боротьби за незалежність між двох тоталітарних режимів, інші аспекти історичної пам'яті про Другу світову війну [8]. Експозиції доповнюються численними артінсталяціями та мультимедіа, що спонукають до роздумів та власних висновків про трагедію цієї війни.

- Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» (с. Нові Петрівці) - провідний державний музей присвячений подіям, що відбулися восени 1943 року в рамках Київської наступальної операції: форсування Дніпра і створення Лютізького плацдарму. Музейний комплекс включає не лише вже згаданий раніше меморіал, але й заповідну територію площею 8 га зі збереженими укріпленнями того часу (бліндажами, окопами, командно- спостережним пунктом); зразки бойової техніки часів війни, а також діораму «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943 рік»;

- Музеї: Повітряних сил ЗСУ (м. Вінниця), важкої бомбардувальної авіації (м. Полтава), Державний музей авіації України (м. Київ), Копотопський музей авіації – музеї просто неба, де експонуються зразки військових літаків і гелікоптерів періоду від Другої світової війни і до сучасності;

- Музей ракетних військ стратегічного призначення (с.м.т.

Побузьке Кіровоградської області) – створений у 2001 році на базі бойової позиції ракетного полку 46 ракетної дивізії Ракетних військ стратегічного призначення. Є єдиним у Європі музеєм такої тематики. Подібним до нього можна вважати лише Музей стратегічної авіації у США. Унікальністю музею є не лише демонстрація різних видів ракетного озброєння і технічних засобів, які використовувалися для обслуговування ракет, але й збережені у первісному вигляді пускова ракетна шахта та командний пункт (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Експозиція музею ракетних військ стратегічного призначення

До ресурсів військово-пригодницького туризму також належать різноманітні локації, які дають змогу мандрівнику не лише оглядати окремі експонати, а й на практиці відчувати особливості військового побуту через проживання в умовах наближених до армійських, їзду на військовій техніці, стрільбу зі справжньої чи реконструйованої зброї, також випробувати себе, пройшовши частину курсу бойової підготовки.

Як було зазначено, частково такі послуги надаються на території популярних середньовічних замків або військових фестивалів (стрільба з лука, арбалета, метання списання, проживання у наметах). Однак, доступ до сучасної зброї та техніки досить обмежений, оскільки потребує наявності пристосованих для таких атракцій полігонів або тирів, кваліфікованих фахівців, які контролюватимуть безпеку, а також отримання необхідних ліцензій. Тому подібного роду послуги надають лише окремі спеціалізовані фірми, клуби чи розважальні комплекси.

Наприклад, у Львові це «Львівський стрілецький клуб»,» відпочинковий комплекс «Бухта вікінгів», у Києві - стрілецький полігон, стрілецький клуб «ArtBullet», у Харкові - стрілецький комплекс «Сафарі-Україна та ін.

Крім того, яскраво доповнити туристичні тури військового

спрямування можуть концептуальні готелі та заклади харчування. Нами уже було згадано концептуальний ресторан «Криївка» (у м. Львів), який оформлений у стилі військового бункеру УПА. У Закарпатській області (с. Гукливий) розміщена єдина в Україні мілітарі-садиба "Grün Hof". Його концепція базується на історії угорської оборонної лінії Арпада, спорудженої для запобігання узяттю карпатських перевалів Червоною армією у 1944 р. Стіни готелю прикрашені відповідними тактичними картами і архівними фото того часу. Підвальним приміщенням і одночасно фундаментом служить один з бункерів оборонної системи [9].

Нами описано лише основні DESTИНАЦІЇ для розвитку мілітарного туризму в Україні, які до війни користувалися великою популярністю у мандрівників. Однак, є багато маловідомих нерозвинутих локацій, які за належного розвитку і промоції можуть стати досить атракційними. Крім того, з кожним днем російсько-української війни кількість об'єктів, які можуть стати туристичними ресурсами у майбутньому, на жаль, збільшується. Але, як показує досвід окремих країн, приваблюючи туристів, вони можуть стати важливим підґрунтям відродження економіки, що необхідно для швидкої повоєнної відбудови країни і повернення наших громадян з-за кордону.

2.2. Тенденції розвитку мілітарі-туризму в Україні

Мілітарний туризм в Україні в останні роки став досить популярним видом туризму. Україна має багатий військово-історичний спадок, що привертає увагу туристів, які цікавляться військовою історією, архітектурою об'єктів, військовою технікою та іншими аспектами пов'язаними зі збройними силами.

Середньовічні замки у Кам'янці-Подільському, Хотині, Олесько, Збаражі, Жовкві та інших місцях завжди користувалися популярністю туристів. Однак у міру зростання конкуренції на ринку туристичних послуг,

вони також почали вдосконалювати стратегію розвитку, пропонувати атракційні послуги, проводити військові фестивалі та реконструкції. Значною мірою посприяла цьому й зміна підходів до вивчення історії, розвиток вітчизняного і зарубіжного кіно, присвяченого історії України («Вогнем і мечем», «Чорний ворон», «Король Данило» та ін.), а також анексія Криму і війна, розпочаті росією у 2014 р. Саме остання подія пробудила у значної частини населення патріотичні почуття, інтерес до історії країни та військової справи.

Деякі люди відчують цікавість до мілітарного туризму, оскільки вони хочуть побачити зону конфлікту та пережити атмосферу, яка виникає в окремих районах. Вони можуть відвідати місця, пов'язані з бойовими діями, такі як блокпости, укріплення або зруйновані будівлі.

Як уже було зазначено, поживлення інтересу до військового туризму у довоєнний період пов'язане із активізацією подієвих заходів. Крім, зазначених у табл. 2.1 фестивалів та реконструкцій, заслуговують на увагу подорожуючих і менш «розкручені». Це зокрема: фестивалі «Галицьке Лицарство» (м. Галич), «Під покровом Тризуба» (м. Боярка»), фестиваль і чемпіонат України з середньовічного бою «Зов героїв» (с. Копачі, Київська область), «Україна крізь віки» (м. Луцьк), «Свято Бережанського замку» (м. Бережани), Фестиваль- реконструкція « Вінниця – столиця УНР", фестиваль «Срібний Татош» (с. Чинадієво, Закарпатська область); реконструкція битви у «Бродівському казані», реконструкції битви за Київ та інші.

Військові фестивалі і реконструкції створюють унікальну можливість для туристів та ентузіастів отримати знання про військову історію, технології та взаємодію з військовими об'єктами. Вони часто включають в себе виставки та демонстрації військової техніки, зброї, обладнання паради та інші заходи. Це дає можливість учасникам фестивалю переглянути рідкісні експонати та дізнатися більше про їх історію та використання.

Саме завдяки фестивалям потік туристів у такі локації як Кам'янець-

Подільська фортеця, Хотинська фортеця, фортеця «Тустань» зріс у декілька разів за досить короткий проміжок часу.

Відзначимо, що ще до початку пандемії коронавірусу і російсько-української війни розвиток мілітарного туризму в нашій державі визначали наступні тенденції:

- Зростання попиту на пізнавальні екскурсійні тури, пов'язані із військовою тематикою;
- Зростання інтересу туристів до турів чи видів активного відпочинку, що передбачають стрільбу зі середньовічної чи вогнепальної зброї;
- Збільшення популярності ігрових видів військового туризму: пейнтболу, страйкболу;
- Зростання інтересу до турів, що передбачають катання на військовій техніці, польоти на військових літаках, стрибки з парашутом;
- Створення туристичної пропозиції у сфері мілітарі-туризму, орієнтованої на жінок.
- Зростання інтересу до військової підготовки, зброї тощо.

Тенденції розвитку мілітарного туризму передусім визначають конкретні економічні та історичні умови розвитку країни та ступінь зрілості самої туристичної індустрії. З огляду на наявний ресурсний потенціал можна визначити основні взаємопов'язані сегменти розвитку мілітарного туризму в Україні, що сформувалися ще у довоєнний період (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Основні напрями розвитку мілітарного туризму в Україні

Як було встановлено Україна має значний ресурсний потенціал для розвитку всіх трьох груп мілітарного туризму: численні оборонні споруди різних епох, місця битв, військово-історичні музеї, меморіали загиблим воїнам різних періодів, пам'ятники відомим військовим діячам; військові полігони, військові частини, страйкбольні клуби, мисливські господарства, діяльність патріотичних організації з організації вишкольних таборів; діяльність військово-історичних клубів реконструкторів, чисельні військово-історичні фестивалі [10, с. 74]. Тому у період активного розвитку туристичної сфери України до 2020 року багато іноземних туристів відвідували Україну, щоб побачити військові пам'ятки, бункери, музеї і бойові майданчики, пов'язані з Другою світовою війною та бойовими діями на сході країни. Багато музеїв пропонують інтерактивні експозиції, де відвідувачі можуть потримати в руках різні види військової зброї.

Серед популярних туристичних маршрутів сфери військового туризму передусім слід виділити:

- маршрут «Золота підкова Львівщини» - передбачає відвідування Олеського, Підгорецького та Золочівського замків, а в розширеній версії – ще й Жовківського та Свірзького замків. У межах маршруту також можна ознайомитися із пам'ятками Другої світової війни, зокрема місцями боїв дивізії «Галичина» в районі Золочева і Бродів, відвідати військове поховання у с. Червоне Золочівського району;
- маршрут Кам'янець-Подільський – Хотин (фортеці);
- маршрут Луцьк-Дубно-Тараканів (середньовічні замки і Тараканівський форт);
- маршрут «Замки Закарпаття»: Ужгородський, Невицький, Середнянський (замок тамплієрів), Мукачівський (замок «Паланок»), Чинадіївський (фортеця «Сент-Міклош»), Бронецький, Виноградівський та ін.;
- екскурсія Львовом (Високий замок, Порохова вежа,

Глинянська брама, музей «Арсенал», Цитадель та інші об'єкти);

- маршрут «Гетьманська столиця» (екскурсія до Батурина);

- маршрут «Лінія Арпада» (с. Верхня Грабівниця, Закарпатська обл.) з ночівлею і мілітарі-садибі «Grun Hof»;

- маршрут с. Нові Петрівці – Київ – Київський укріпрайон, присвячений подіям Другої світової війни (оборона і звільнення Києва). Маршрут передбачає відвідування полів битв, музеїв, меморіалів, ДОТів тощо;

- маршрут «Таємниці мілітарної Житомирщини» (Житомирська область) – включає екскурсію по Новоград-Волинському та Коростенському укріпрайонах, відвідування ставки Гіллера «Хегенвальд» (Друга світова війна), секретного об'єкту «Скеля» (бункер Сталіна), а також покинутих позицій ракетного дивізіону періоду «Холодної війни»;

- екскурсія музеєм ракетних військ стратегічного призначення

Із початком російсько-української війни у 2014 року та анексії росією Криму і Донбасу мало місце різке скорочення внутрішнього і зовнішнього туристичних потоків на Південь України (рис. 2.3).

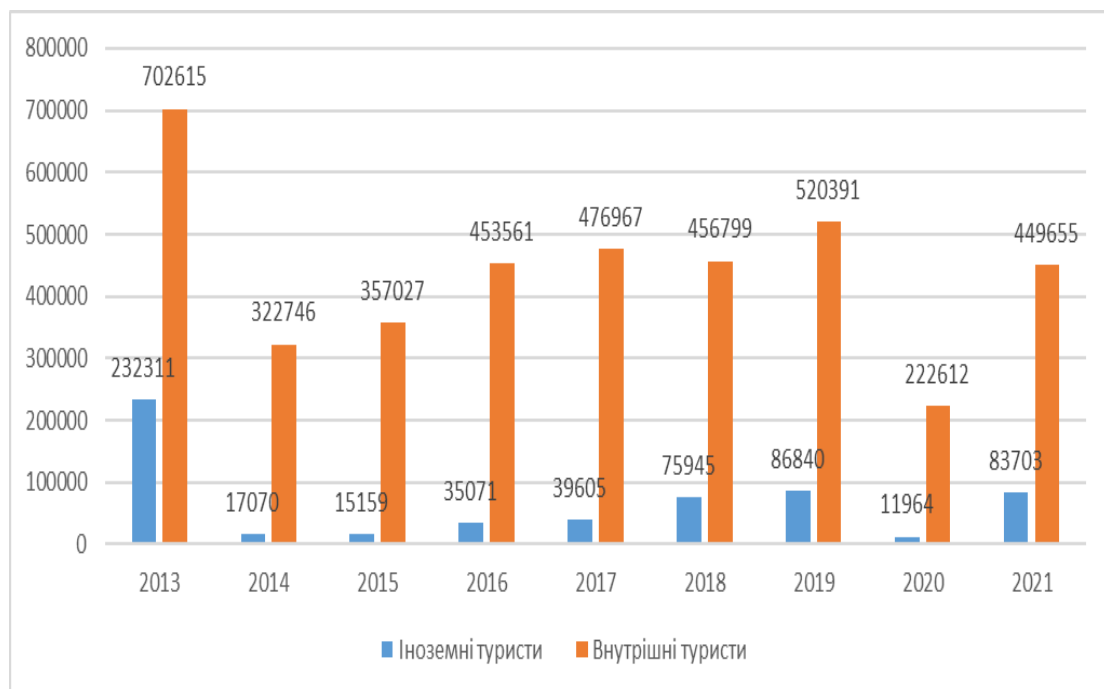

Рис. 2.3. Динаміка кількості туристів обслуговуваних туроператорами та

турагенствами України у 2013-2021 рр.

Адже саме Крим був популярним місцем літнього відпочинку для великої кількості українців, а також іноземних туристів із країн колишнього СНД. З точки зору мілітарного туризму у Криму знаходиться багато цікавих DESTINACIЙ, пов'язаних із періодами воєн, що вела Османська імперія, козацьких походів на Крим, періоду Першої і Другої світових воєн (оборона Севастополя). Серед них: Генуезька фортеця у Судаку, фортеця Чембало у Балаклаві, берегові батареї Севастополя. З початком анексії доступ до цих атракційних туристичних об'єктів було втрачено.

Проте, в окремих областях Західного регіону України, після подій 2014 р. у цілях національно-патріотичного виховання почали створювати мілітарі-маршрути та проєкти, пов'язані зі сферою активного туризму (пішохідного, велосипедного). Це, наприклад, маршрути: «Місцями героїки та скорботи Першої світової війни», "Стежками повстанської звитяги" (Тернопільська область); проєкт «Маршрути поколінь», що є путівником героїчними стежками УПА на Волині.

Свій відбиток на сферу мілітарного туризму, як і на туристичну галузь загалом наклала пандемія коронавірусу. Як свідчать дані рис. 2.4 загальний туристичний потік в Україні, організований туроператорами та турагентами у 2020 р. зменшився порівняно із 2019 р. у 2,6 рази, у тому числі – внутрішніх туристів – у 2,3 рази, зовнішніх – у 7,3 рази. Серед іншого, через карантинні обмеження було закрито доступ до військових музеїв та інших місць потенційного масового скупчення туристів.

У 2021 році, після послаблення карантину внаслідок кампанії вакцинації туристичний потік істотно зріс і майже повернувся до показників 2019 р. Однак, початок відкритої фази російської агресії у лютому 2022 року вніс нові корективи у тенденції розвитку мілітарного туризму. Окупація значних територій Півночі, Півдня і Сходу України призвели до їх

фактичного вилучення із переліку туристичних DESTИНАЦІЙ. Навіть звільнення частини регіонів не роблять туризм в межах окремих об'єктів безпечним через загрози артилерійських і ракетних обстрілів чи мінування. В умовах воєнного стану було заборонено подієві заходи (військові фестивалі), закрито доступ до військових полігонів та стрільбищ, які були основними локаціями для військово-пригодницького туризму.

В умовах військової агресії росії проти України відбулися й значні зміни в свідомості українців, руйнування інфраструктури, численні жертви та ін.

Декілька мільйонів населення (потенційних туристів) мігрувало за кордон. Через заборону авіаперельотів та військові загрози знову різко зменшився потік іноземних туристів. Показовою у цьому контексті є статистика найбільш відвідуваного туристами міста України – м. Києва. Так за даними інтернет-джерел кількість іноземних туристів, що відвідали Київ, зменшилася в 3 рази: з понад 300 тисяч осіб за I півріччя 2021 року до 98 тисяч осіб за I півріччя 2022 року [18].

Проте, війна привернула увагу іноземців для України та створила нові місця підвищеного інтересу для ознайомлення. Україна та її столиця м. Київ стали символами незламності і нескореності російській агресії. У багатьох виник інтерес до нашої історії, традицій, цінностей. [18]. Тому після вигнання загарбників із Півночі України у Києві та інших містах України почали з'являтися індивідуальні іноземні туристи, яких цікавить військова тема та історія. Вони, зазвичай, подорожують автомобільним чи залізничним транспортом.

Також у Києві, Львові та інших містах західних і центральних областей України осіло багато переселенців зі Сходу країни, які серед іншого також прагнуть познайомитися з історичними об'єктами воєнного призначення. Багато хто намагається переосмислити історію, дізнатися правду про Другу світову війну, діяльність УПА та УГА, Українську народну республіку тощо.

Тому для таких осіб краєзнавцями та ентузіастами організовуються спеціалізовані тури та розробляються воєнні маршрути. Зокрема, у 2022 р. до Дня Києва було розроблено маршрут «Київ незламний», що є екскурсією містом, яке вистояло як під час Другої світової війни, так і під час сучасного російського вторгнення. Під час неї туристам показуються об'єкти, які постраждали від обстрілів російськими ракетами і снарядами, а також зразки знищеної російської техніки, розміщені на постійно діючій виставці на площі біля Михайлівського собору. Такі виставки діють у Харкові та деяких інших містах України, що пережили російську окупацію (рис 2.7). У деяких тилкових містах України та європейських столицях такі виставки працювали на тимчасовій основі.

Також розробляються віртуальні 3D-тури локацій та будівель Києва, які зазнали руйнувань внаслідок російської агресії. Щоправда, розвиток мілітарного туризму вимагає дуже великих організаційних зусиль, фінансових вкладень та підтримки з боку центральних та регіональних органів влади. Особливо, якщо йде мова про військово-пригодницький туризм. Ще до війни програми, орієнтовані на цей вид туризму пропонували лише декілька фірм. Це зумовлено не лише «нішевим» попитом, але й високим рівнем витрат на створення та просування відповідного туристичного продукту; необхідністю отримання відповідних дозволів та ліцензій на використання вогнепальної зброї, військової техніки; співпраці з Міністерством оборони України, Командуванням Сухопутних військ України та Військово-Повітряних Сил України у питаннях допуску на територію військових частин, військові полігони, використання військової техніки тощо.

рис. 2.4. Виставки знищеної російської техніки (м. Київ, м. Харків)

В умовах воєнного стану такі туристичні компанії змушені були припинити надання багатьох видів послуг мілітарного спрямування послуг або продовжують їх надавати на нелегальній чи напівлегальній основі. Відповідно, зростає і вартість послуг, що робить даний вид туризму доступним лише для обмеженого кола заможних людей (табл. 2.1). Набути навичок стрільби з різних видів зброї та отримати відповідні враження на даний час легально можна хіба що на базі стрілецьких клубів та тирів.

Великою проблемою розвитку мілітарного туризму в Україні залишається його просування. Якщо за кордоном функціонують спеціалізовані державні організації та громадські об'єднання (асоціації), які цьому питанню приділяють значну увагу; існують спеціалізовані телеканали, (наприклад American Heroes Channel у США), інтернет-портали та веб-сайти, то в Україні розвивають мілітарний туризм лише окремі компанії, місцеві органи влади чи ентузіасти.

Таблиця 2.1

Компанії, які легально здійснюють організацію мілітарі-турів або надання послуг зі стрільби в Україні

Назва компанії	Розташування	Номенклатура турів та послуг	Ціна

Wonders & Holidays	м. Київ, Київська обл.	Секретний об'єкт «Скеля» і ставка «Гімmlера»; Екскурсія в музей ракетних військ; Стрільба на полігоні під Києвом; Катання на БТР (БДРМ), майстер- клас з водіння	від 790 грн від 1600 грн від 169\$ від 160\$
Concierge Group	м. Київ, Київська обл.	прогулянки на військовому транспорті, бойовій техніці, стрільба з різних видів зброї, військово-польові ігри, а також відвідування закритих військових об'єктів, місць бойових дій і тематичних музеїв	
Турфірма «Окрайна»	Закарпатська обл	Мілітарі-тур по Закарпаттю (лінія Арпада. мілітарі- садиба «Грінгоф», історичні екскурсії, анімаційні ігри, військова кухня)	
Стрілецький тир	м. Львів та інші міста України	Стрільба з різних видів зброї: - лук (1 год); - пневматична зброя (110 пострілів); - пістолет (50 пострілів); - карабін (50 пострілів) Пейтбол (4-8 людей, 300 куль/люд)	400 грн 445 грн 2320 грн 2900 грн 2000-4000 грн

На державному рівні належна увага цьому напрямку не приділяється. Зрозуміло, що в умовах війни це питання не актуальне, однак така ситуація мала місце ще до її початку. Великою проблемою розвитку окремих видів мілітарного туризму є й етична складова. Зокрема, туроператори, які мали намір організовувати тури «Сміливі міста» наштовхнулися на вкрай негативну громадську реакцію. Тому на наш погляд, в сучасних умовах туристичні оператори все ж повинні зосередитися на організації традиційних

історико-пізнавальних турів мілітарного спрямування та демонстрації знищеної військової техніки, а інші напрями поступово розвивати вже у післявоєнний період.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІЛІТАРІ-ТУРИЗМУ

3.1. Особливості розвитку мілітарі-туризму в Україні

Досвід багатьох країн світу – США, Ізраїлю, Франції, Німеччини, Великобританії, Польщі, Балканських країн засвідчує, що мілітарний туризм може відігравати надзвичайну важливу роль у розвитку туристичної сфери і генерувати значний туристичний потік. Це у свою чергу сприяє розвитку туристичної інфраструктури та туристичних послуг у місцях розташування військових об'єктів чи проведення заходів із військової тематики.

У зазначених вище країнах мілітарний туризм вже давно користується попитом – передусім там, де армія має багату історію, а також гарну технічну базу (США, Великобританія, Ізраїль). Наприклад, у США, військові формування яких знаходяться в різних частинах світу і періодично ведуть бойові дії, туристичні фірми навіть надають путівки в місця реальних військових конфліктів [22, с.108]. В Ізраїлі, який перебуває у стані перманентної війни з Палестиною та іншими сусідніми країнами, туристам пропонуються екстремальні військові тури «Відпочинок у Нетанії та досвід спецназу» (вартість 900 EUR) та «Спецназ за 5 днів» (вартість від 4400 EUR). Програма турів передбачає не лише освоєння туристами навичок володіння зброєю і рукопашним боєм, але й стрибків з парашутом, звільнення заручників, водіння військових машин в екстремальних умовах й організації засідок [14]. У Польщі, Чехії, Франції, Німеччини модним трендом стало вивчення і використання фортифікаційних пам'яток у туристичних та виховних цілях.

Як засвідчують дані, наведені на рис. 3.1, мілітарний туризм може приносити досить великі доходи. У США лише відвідування воєнних музеїв, серед яких найпопулярнішим є Музей стратегічної авіації, щороку

приносить 45 млн. доларів [38].

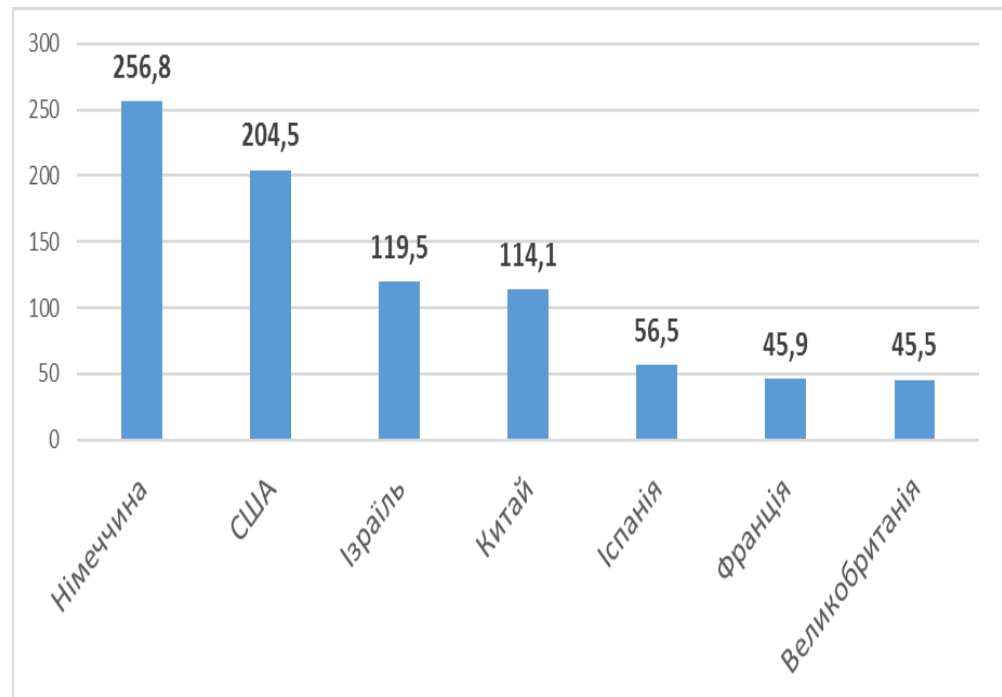

Рис. 3.1. Внесок мілітарі-туризму в економіку різних країн світу у 2020 р., млн. дол США [26, с. 38].

Проведений нами аналіз показав, що Україна має величезний потенціал для розвитку мілітарного туризму, що за своїм обсягом і різноманіттям набагато переважає потенціал тих країн, які досягли значних успіхів у цьому сегменті туристичного ринку. Наша країна може пропонувати різноманітні туристичні дестинації, що сприятимуть задоволенню найвибагливіших цілей подорожі мілітарі-туристів. На думку М. Гамкала та Д.Каднічанського цей потенціал ще більше зросте перемоги України у визвольній війні, оскільки можуть бути створені новітні дестинації воєнного туризму – місця битв, польові фортифікації, військові поховання українських вояків [10, с. 76]. А зважаючи на те, наскільки велика увага в світі прикута до теперішніх подій в Україні, практично усі фахівці сходяться на думці, що після закінчення війни з росією для розвитку мілітарного туризму відкриються надзвичайно великі можливості.

Досвід країн, що впродовж останніх десятиліть пережили війну засвідчує, що після закінчення військових дій відбувається зростання туристичного потоку, оскільки мандрівників цікавлять знакові післявоєнні локації.

Для прикладу, Грузія після війни з росією стала відомою на весь світ. Департамент з туризму та курортів визнав, що ріст інвестиційного потоку в цю галузь вивів країну на новий світовий рівень [14]. У Боснії та Герцеговині у період 1995-2000, коли почав набувати популярності «темний туризм» кількість туристів щороку зростала в середньому на 24%. Аналогічна ситуація склалася у Хорватії, ВВП якої сьогодні на 15% формує саме туристична сфера.

Безумовно, війна в Україні є безпрецедентною для новітньої історії Європи і за рівнем руйнувань, військових злочинів агресора, людських трагедій та інших наслідків значно переважає війни в Грузії, Ізраїлі та на Балканах. Тому однозначних паралелей з досвідом відродження туризму у цих країнах проводити не можна. На нашу думку, процес «реанімації» туристичного ринку на базі мілітарного туризму потребує особливого підходу, правильної комунікаційної політики органів державної влади та виваженої стратегії розвитку.

Основні цілі розвитку досліджуваного туристичного сегменту загалом відповідають дорожній карті та напрямам реалізації Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, затвердженої розпорядженням КМУ №168-р від 16.03.2017 р., серед яких: безпека туристів, розвиток нормативно-правової бази сфери туризму, туристичної інфраструктури, людських ресурсів, а також маркетингова політика розвитку туризму та курортів України [36]. Однак, зважаючи на сучасний стан туристичної сфери та наслідки війни, ці напрями потребують якісно нового змістовного наповнення та коригування.

На наш погляд, необхідним кроком є створення окремого програмного

документу: «Національної стратегії розвитку мілітарного туризму в Україні у післявоєнний період». Вона передусім повинна передбачати такі ключові цілі:

- розробка та популяризація нових туристичних маршрутів місцями бойової слави ЗСУ;
- розвиток «туризму пам'яті»;
- активна маркетингова та інформаційна кампанія щодо привернення масової уваги міжнародних туристів до наслідків війни в Україні, демонстрація злочинів путінського режиму;
- відбудова і розвиток туристичної інфраструктури;
- національно-патріотичне виховання молоді і практичне навчання дорослих азами володіння зброєю, виживання, злагодженості дій, евакуації тощо;
- безпека туристів під час подорожей.

Питання безпеки є ключовим, оскільки подорожі місцями колишніх бойових дій, де можуть залишатися міни чи снаряди, або поводження зі зброєю неминуче пов'язані з підвищеним ризиком. Також може залишатися загроза ракетних обстрілів зі сторони росії. Тому при розробці стратегії ключовим стає районування територій за ступенем їх придатності для організації та розвитку мілітарного туризму (рис 3.1).

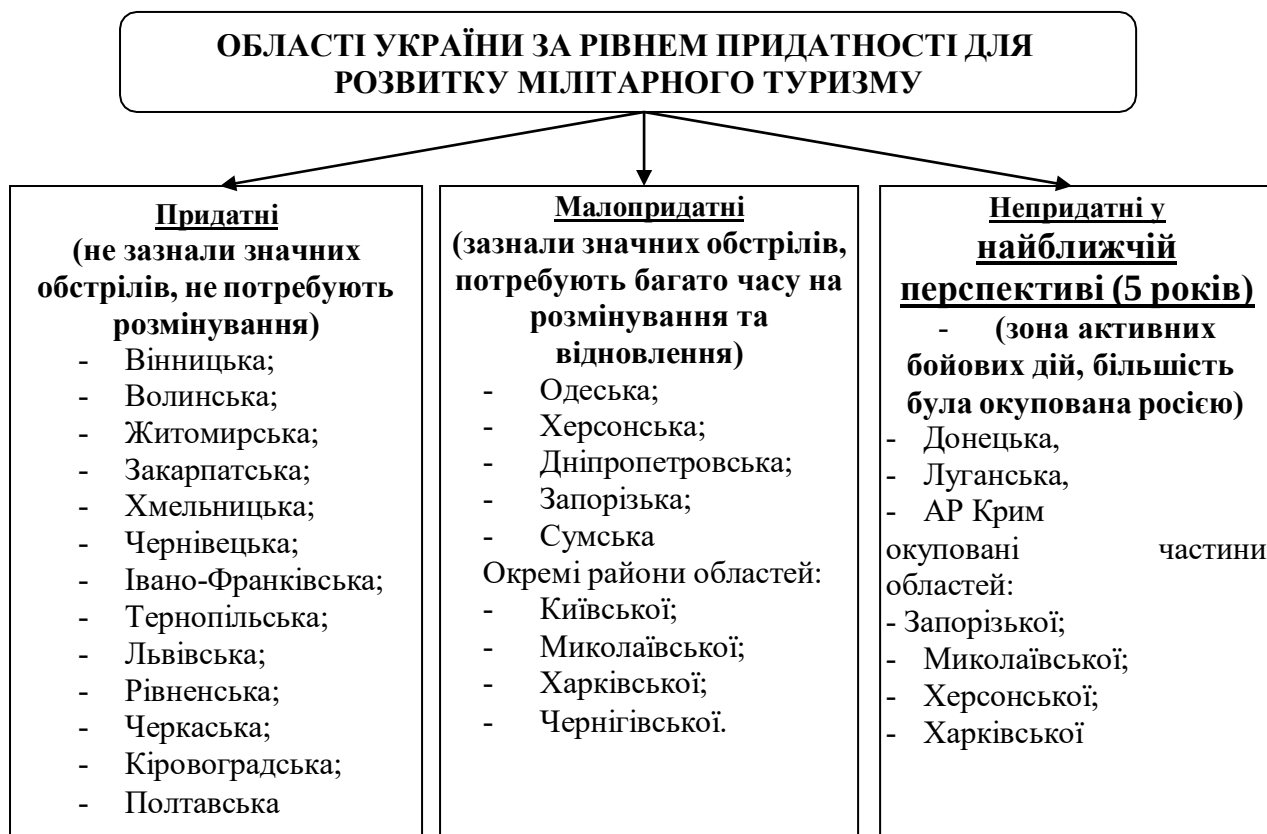

Рис. 3.1. Районування територій України за ступенем їх придатності для розвитку мілітарного туризму [10]

Після війни, за умови вирішення проблеми розмінування та відбудови інфраструктури, значним потенціалом для розвитку володітимуть малопридатні та непридатних території, де проходили активні бойові дії. Застосувавши належний підхід, можна створити унікальні туристичні військові дестинації, які популяризуватимуть досягнення і славу Українського Війська. При цьому можна продовжувати практику комплексного розвитку туризму. Зокрема, природні умови окремих районів Миколаївської, Запорізької областей характеризуються наявністю ландшафтів, сприятливих для розвитку активного туризму. Водночас, польові фортифікації, які тут залишилися після бойових дій – системи бліндажів і траншей – після відновлення і часткової музеєфікації можна перетворити на високоатрактивні об'єкти мілітарного туризму.

Сьогодні Державна агенція розвитку туризму (ДАРТ) запропонувала кілька напрямів відновлення туристичної сфери в повоєнний період. Планується розробка туристичних програм місцями військової слави ЗСУ [40].

Значно зріс потенціал мілітарі-туризму Волинської та Рівненської областей. Попри відсутність військових дій у цих регіонах, на їх території було створено масштабну систему укріплень, облаштовано позиції різних видів озброєння, відпрацьовано маршрути розвідувальних груп тощо. Тому тут також можна створювати туристичні маршрути різного тематичного спрямування.

Для оцінки стратегічних засад розвитку мілітарного туризму в Україні у післявоєнний період скористаємося методом SWOT-аналізу. Даний метод дозволяє досить наочно та ефективно проілюструвати умови, за яких розвивається досліджуваний сегмент туристичного ринку, а також оцінити баланс впливу його внутрішніх переваг і недоліків, визначити зовнішні можливості та загрози розвитку у довгостроковій перспективі (табл 3.1).

Основна місія мілітарного туризму, заснованого на нових дестинаціях російсько-української війни полягає в тому, щоб гаслу «Ніколи знову», яке асоціювалося з Другою світовою війною і перемогою над фашизмом, надати нового значення: неповторення практики насильницького захоплення територій сусідній держав; геноциду, анексії, злочинів проти людства; порушення правил ведення війни, агресивної пропаганди; перемоги над неонацистською і людоненависницькою ідеологією – рашизмом («руським міром»).

Стратегічною ціллю післявоєнного мілітарі-туризму є демонстрація усьому світові та власним громадянам наслідків та жорстокості розв'язаної росіянами війни, переоцінка минулих історичних подій та російсько-українських відносин, позбавлення нав'язаних радянською та російською пропагандою догм. Ще одна ціль – посилення національно-патріотичного

виховання молоді та дорослого покоління через історичну пам'ять. Необхідно формувати у громадян різних регіонів країни громадянську відповідальність, національну самосвідомість, високі духовні цінності, родинні та патріотичні почуття.

Таблиця 3.1

Матриця SWOT-аналізу розвитку мілітарного туризму в Україні

Сильні сторони (strengths):	Слабкі сторони (weaknesses):
- Значний ресурсний потенціал для розвитку мілітарного туризму, який постійно зростає; - Багата військова історія України; - Високий рівень концентрації ресурсів для мілітарі-туризму в окремих регіонах; - Захоплення світу стійкістю і незламністю українського народу, що формує зростання інтересу до нашої країни, її історії та культури; - Значна політична, фінансова, матеріально-технічна та інформаційна підтримка України провідними країнами світу; - Зростання зацікавленості внутрішніх та іноземних підприємців у розвитку мілітарного туризму в Україні; - Наявність людей, які приймали участь у боях чи пережили трагічні події і можуть стати високопрофесійними та цікавими гідями.	- Неналежна увага державних органів до проблем розвитку мілітарного туризму; - Відсутність законодавчої бази, стандартів і правил розвитку даного туристичного напрямку; - Вкрай низька промоція мілітарного туризму, відсутність чітких маркетингових та рекламних стратегій; - Низький рівень зацікавленості приватних підприємців сферою мілітарного туризму через складні дозвільні та бюрократичні процедури; - Недостатній рівень розвитку туристичної інфраструктури - Неоднозначне ставлення до сфери мілітарного туризму з боку суспільства; - Висока вартість послуг пригосподницького напрямку мілітарного туризму.

Закінчення табл. 3.1.	
Можливості (opportunities):	Загрози (threats):
- Формування бренду України, як сильної та волелюбної країни, що перемогла «другу армію світу» - Привернення уваги світової спільноти до злочинних і дій росії на території України, рівнозначних нацистському режиму; - Створення нових туристичних дестинацій мілітарного туризму, що пов'язані з подіями сучасної війни; - Інтеграція мілітарного туризму з різними видами активного та спортивного туризму; - Створення комплексних туристичних маршрутів, які поєднують туристичні об'єкти минулих і сучасних воєн; - Відродження на основі мілітарного туризму туристичної сфери загалом, розвиток суміжних галузей економіки та туристичної інфраструктури; - Розвиток підприємницької - Притік іноземних та державних інвестицій у туристичну сферу; - Збереження, популяризація та розвиток воєнних пам'яток та атракцій - Збільшення туристичного потоку;	-Перехід війни у затяжну перманентну фазу; -Збереження загрози ракетних та артилерійських обстрілів з-за меж території України навіть після перемоги; -Безпекові загрози для туристів, пов'язані із мінуванням територій, викидами шкідливих речовин тощо; -Спротив мешканців регіонів, що були під окупацією щодо організації певних туристичних турів; - Збереження неоднозначності -Відсутність стратегічної програми та скоординованої системи дій з просування воєнного туризму; - Заборона або обмеження доступу до полігонів та стратегічних військових об'єктів; -Обмеження для ведення бізнесу у сфері мілітарного туризму

У контексті розвитку сучасного мілітарного туризму, заснованого на DESTИНАЦІЯХ російсько-української війни, важливо вирішити проблеми етичного характеру і подолати вкрай негативне сприйняття суспільством ведення туристичного бізнесу на трагедії людей. Передусім мова йде про екскурсії містами Київської області: Ірпенем, Бучею, Гостомелем, Бородянкою та іншими, які пережили жорстокі злочини російської армії. На наш погляд, у цьому питанні варто перейняти досвід Польщі щодо організації екскурсій концтабором Аушвіц- Біркенау. Тут на території табору встановлено жорсткі правила поведження, а самостійні екскурсії у певні часові періоди є безкоштовними.

Розвивати воєнно-історичний туризм та туризм пам'яті потрібно невід'ємно і нероздільно один від одного. Такий підхід забезпечить детальніше вивчення усіх подій та залучення якомога більшої кількості туристів [7, с. 214].

У сучасних умовах воєнний туризм не отримує належної уваги з боку держави. Однак, навіть нинішні воєнні дії можуть бути засобом популяризації туризму, якщо до цього скористатися інтерактивні технології, зокрема створювати віртуальні тури зруйнованими чи окупованими містами. Цікавим прикладом є сайт «The UndeniableStreetView» - платформа, що дозволяє побачити певне місто чи територію у форматі «до» та «після» бойових дій.

Для того, щоб забезпечити активний розвиток мілітарного туризму у післявоєнний період, необхідно:

- підтримувати розвиток даного виду туризму на державному рівні. Зокрема вкрай заходами важливими є розробка та впровадження галузевих стандартів з надання послуг військового туризму, а також створення за підтримки державних органів меморіалів у місцях, що стали символами війни;
- залучати іноземних та вітчизняних інвесторів;

- запроваджувати засоби Інтернет-технологій для поширення інформації про нові об'єкти «туризму пам'яті» та сприятиме більшій обізнаності туристів;
- створювати максимальний баланс «ціна-якість» на ринку послуг мілітарного туризму, що сприятиме зростанню попиту на них;
- створювати маршрути пам'яті, які включатимуть низку об'єктів мілітарного туризму;
- регулярно проводити на базі об'єктів мілітарного туризму масові заходи пам'яті про воєнні події спрямовані на патріотичне виховання населення.
- залучати великий туристичний бізнес до створення спеціальних туристичних зон або маршрутів знизивши через інструменти фіскальної та інвестиційної політики.

Стратегічно важливими кроками для післявоєнного розвитку та популяризації мілітарного туризму в Україні також є підготовка масштабної маркетингової кампанії для зовнішніх ринків, розробка туристичних програм по місцям військової слави ЗСУ, робота над відновленням туристичної інфраструктури, просування нестандартних форматів туризму, відкриття національних офісів туризму в інших країнах.

3.2. Перспективи розвитку мілітарі-туризму в Україні

Створення "туристичних магнітів" в сфері мілітарного туризму є одним із ключових елементів розвитку цього напрямку. Туристичні магніти - це унікальні та привабливі об'єкти або місця, які привертають увагу туристів та стають основою для їх відвідування. Вони можуть бути пов'язані з військовою історією, культурою, архітектурою, технологіями та іншими аспектами.

Основні принципи створення "туристичних магнітів" у сфері мілітарного

туризму включають:

1. Ідентифікація унікальних об'єктів: Важливо виявити та відновити унікальні військові об'єкти або пам'ятки, які мають велику історичну, культурну або технологічну цінність. Це можуть бути фортеці, військові музеї, оборонні споруди, меморіали, військові бази, бункери та інші об'єкти.

2. Відновлення та реконструкція: Після ідентифікації унікальних об'єктів слід провести їх відновлення, реконструкцію та збереження. Це дозволить відтворити їх автентичний вигляд та створити привабливе середовище для відвідувачів.

3. Створення інтерактивних та пізнавальних елементів: Для залучення туристів інтерес до "туристичного магніту" можна підсилити шляхом створення інтерактивних та пізнавальних елементів. Це можуть бути інтерактивні експозиції, мультимедійні презентації, віртуальні тури або ігрові елементи, які дозволяють відвідувачам поглибитися в історію та дослідити військові події.

4. Підтримка інфраструктури: Для зручності туристів важливо забезпечити належну інфраструктуру, яка включає зручний доступ, парковку, інформаційні таблички, гідів або аудіогідів, кафе, туалети та інші зручності.

5. Продаж та маркетинг: Для привертання туристів до "туристичного магніту" необхідно проводити ефективну рекламну кампанію та маркетингові заходи. Це можуть бути рекламні матеріали, участь у туристичних виставках, співпраця з туроператорами, використання соціальних медіа та інших маркетингових інструментів.

Створення "туристичних магнітів" у сфері мілітарного туризму може значно збільшити привабливість України для туристів, які цікавляться військовою історією та спадщиною країни. Важливо ретельно планувати та реалізовувати такі проекти, забезпечуючи якість та безпеку для відвідувачів, а також зберігаючи автентичність історичних об'єктів.

В умовах сьогодення на території нашої держави продовжують виникати ресурси, які стануть фундаментом для розвитку мілітарного туризму у перспективі. І розпочата у 2014 році російсько-українська війна, і повномасштабне вторгнення росії в Україну у лютому 2022 року призвели до величезних руйнувань міст та сіл, зведення оборонних споруд, виникнення ландшафтних утворень в процесі активних бойових дій, залишків зруйнованої зброї та масштабні поховання та перепоховання, а це викликало цікавість побачити все на власні очі та прагнення вшанувати постраждалих і героїчно загиблих.

Якщо взяти до уваги активні воєнні дії, які зараз відбуваються на території України, страшні руйнування населених пунктів, масові поховання героїв, які до останнього боронили свою землю, формування братських могил, оборонні споруди та місця важливих битв в післявоєнний період будуть мати величезне значення для розвитку саме такого напрямку воєнного (мілітарного) туризму як воєнно-історичний туризм.

У зонах ведення активних бойових дій в російсько-українській війні на території України створюється велика кількість оборонних споруд, які відіграють важливе місце у збереженні життя військових та в перебігу битв. Варто звернути увагу, що кожна така оборонна споруда вже супроводжується, а в майбутньому буде ще більше, історіями перебігу битв та збереження життя або жителів, або військових. Такі оборонні об'єкти ввійшли в історію як фортеці і в післявоєнний період мають стати історичними пам'ятками, що крізь роки передаватимуть пам'ять про силу та мужність українських захисників, які незламно стояли на захисті не однієї фортеці, а всієї України [7, с. 209].

До таких оборонних споруд варто віднести блокпости, траншеї, бліндажі, які відіграли значну роль в обороні населених пунктів чи стратегічних об'єктів та займають не останнє місце в історії перебігу війни. Повне право називатись оборонним об'єктом має і металургійний комбінат в

Маріуполі «Азовсталь», де впродовж декількох місяців облаштувавшись переховувались та проживали значна кількість мирного населення міста, а бійці полку «Азов» впродовж 82 днів тримали його оборону, завдяки чому українська армія змогла перегрупуватися, підготувати більше особового складу та отримати велику кількість озброєння від країн-партнерів [44].

Серед важливих оборонних об'єктів, про які не треба забувати, є Донецький аеропорт, оборона якого розпочалася 26 травня 2014 року, після того, як бойовики захопили інфраструктуру, а Збройні Сили України провели спецоперацію із зачистки території. Тоді бійці упродовж 242 днів захищали об'єкти ДАПу. Оборона ДАП тривала лише на тиждень менше, ніж оборона Севастополя під час Другої світової війни [45].

Вежа Донецького летовища впала 3 січня 2015 року і тоді на ній замайорів український прапор, саме після цього з'явився вислів: «Люди вистояли – не вистояв бетон». Оборонною спорудою із тисячолітньою історією, яка також взяла участь в перебігу російсько-української війни є Змієві вали під Білогородкою (Київська область, Бучанський район), які російська ворожа армія не змогла форсувати. Змієві вали в українсько-російській війні почали називати давньоруськими оборонними системами проти Орди з гарантією 2000 років [46].

В організації воєнно-історичного туризму важливе місце займають місця битв, особливо, якщо це місця найбільших кривавих баталій, де відбулися певні історичні переломні моменти. Однак, якщо врахувати довоєнний розвиток воєнно-історичного туризму, таким місцям виділялось не особливе місце, і максимально, що можна було там побачити – це захований у кущах пам'ятний знак. Проте, мандрівки такими місцями мають особливе значення у відтворенні звичаїв та мужності захисників України, тому важливо в таких місцях встановлювати меморіали, музеї, де буде збережено та відтворено більш детально історичні події та битви, що відбувались у цій місцевості. В ході російсько-української війни особливе місце ще з 2014 року займають бої

за Дебальцеве, за Донецький аеропорт, за Іловайськ (Іловайський котел), за Маріуполь, за Слов'янськ, за Краматорськ та інші. В 2022 році в період повномасштабного вторгнення росії на територію України географія таких боїв розширилась, і на сьогоднішній день такі бої можна виділити в Київській, Чернігівській, Харківській, Донецькій, Луганській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій областях, варто виділити з цього переліку бій під Сєверодонецьком та за Маріуполь. Важливе місце тут також займає Чорнобаївка, яка і до російсько-української війни була сповнена переказами та історіями про перемоги українського війська (козаків), а сьогодні є об'єктом перемог, де українські війська розгромлюють війська та боєприпаси окупаційної армії. Звичайно, кожна війна, а тому і місця проведення важливих битв завжди супроводжуються жертвами, тому створення пам'ятників, братських могил, поховань, меморіалів завжди мають місце. Такі об'єкти є надзвичайно важливими, адже несуть історичне значення в збереженні та вшануванні пам'яті як загиблих та постраждалих, так і подій, що тут відбувались в цілому. Також меморіальні комплекси – це важливі об'єкти для вшанування пам'яті постраждалих мирних жителів, роль яких показати страшні наслідки війни та масовість 213 несправедливого вбивства. Створення таких меморіальних комплексів у майбутньому в Бучі, Ірпені, Бородянці, Гостомелі, Охтирці, Ізюмі, Маріуполі та інших місцях має показати всьому світові жорстокість війни, незважаючи на цивілізований світ та прогресивний розвиток та застерегти від подальших наслідків розвитку авторитарного режиму в країнах світу. Варто врахувати, що значна частина населених пунктів на сьогоднішній день ще знаходиться під окупацією, тому повністю ситуація щодо постраждалого населення є невідомою, що свідчить про те, що таких населених пунктів та кількості постраждалих може бути набагато більше. Зауважимо, що музеї пам'яті російсько-української війни мають продовжувати створюватись (частина вже є створеною починаючи з 2014 року) та існувати не тільки в місцях, де

відбувались активні бойові дії, але і по всій Україні, адже до перемоги докладають сил абсолютно всі українці, а серед постраждалих є військові і жителі абсолютно всіх областей України [7, с. 209].

Географічні особливості ресурсної бази військового туризму України на прикладі російсько-української війни наведено в табл.1 [26, с. 39].

Таблиця 3.2. Географія ресурсної бази військового туризму)

Область	Місто/Село	Памятка
Донецька	Дебальцеве	«Дебальцівський котел»
Донецька	Іловайськ	«Іловайський котел»
Донецька	Донецьк	Битва за Донецький аеропорт (народження «кіборгів»)
Донецька	Слов'янськ	Бої за Слов'янськ
Донецька	Краматорськ	Бої за Краматорськ, геноцид українців (удар по вокзалу ракетою «точка-У» в квітні 2022
Донецька	Сєверодонецьк	Бої за Сєверодонецьк
Донецька	С. Піски	Бої за Піски

Продовження табл. 3.2

Донецька	Маріуполь	Бої за Маріуполь, історія виживання й порятунку з Маріуполя, геноцид українців (авіаудар окупантів по драмтеатру), героїзм та незламність – «Азовсталь» - люди із сталі, ММК ім. Ілліча.
Київська	Буча	«Бучацька різня» (місто трупів та спалених танків)
Київська	Бородянка	“Найзруйнованіше місто Київщини”.
Київська	Гостомель	Знищення російського десанту, бої за аеропорт «Антонов», знищення української «мрії» (найбільший літак світу Ан-225 Мрія)
Київська	Ірпінь	Знищення мосту «життя»
Харківська	Ізюм	Звірства та масові вбивства
Харківська	Харків	Шрами війни – результати ракетних ударів та обстрілів
Херсонська	Чорнобаївка	«Побачити Чорнобаївку та померти», "День бабака", "синдром Чорнобаївки"
Одеська	Острів Зміїний	«Хто контролює Зміїний, той контролює хід світової історії»

Сучасні напрями розвитку мілітарного туризму в Україні:

— Організація екскурсійних поїздок місцями активних бойових дій, ознайомлення з оборонними спорудами, місцями масових руйнувань та катівень.

— Створення туристичних дестинацій у місцях героїчного опору російській агресії або найбільшого трагізму окупації, які стали легендарними (Донецький аеропорт, Маріуполь і завод «Азовсталь», Змієві Вали, Чорнобаївка, аеродром у Гостомелі і знищений літак Ан-225 «Мрія», міста Буча, Ірпінь, Ізюм та ін). Одним із проєктів може стати організація великого туристичного маршруту «Незламні міста України».

- Залучення до проведення екскурсійних турів цими місцями непрофесійних гідів – свідків подій, які воювали у складі ЗСУ, пережили окупацію або полон

- Перегляд документальних фільмів чи відеороликів про минулі трагічні події.

-Створення меморіально-музейних експозицій та інсталяцій в усіх великих містах України. Зокрема у Львові на базі місця захоронень військових ЗСУ на Марсовому полі доцільно створити меморіальний комплекс «Пантеон Героїв». Поряд із ним вбачаємо за необхідне будівництво музею російсько- української війни.

— Маркування у містах місць загибелі мирних мешканців під час обстрілів. Досвід Боснії і Герцеговини свідчить, що таке маркування («Сараєвські троянди») сприймається приїжджими туристами як місцева визначна пам'ятка.

- Проведення виставок знищеної ворожої військової техніки і озброєння.

- Подальший розвиток військово-історичного та військово-пригодницького туризму, надання йому акцентованого патріотично-виховного значення

- Організація туристичними агенціями нових тематичних турів, спрямованих на вивчення історії українського козацтва, Української галицької армії, Української повстанської армії, а також військових підрозділів ЗСУ

- Програми екскурсій повинні бути орієнтовані на молодь, а також тимчасово переміщених осіб. Особливий акцент під час екскурсій повинен бути спрямований на героїзацію українського війська, висвітлення історичної правди, розвіювання ворожих пропагандистських наративів.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження можна зробити такі головні висновки:

Мілітарі-туризм – це сегмент спеціалізованого туризму, який містить елементи історико-пізнавального, активного, пригодницького, розважального та екстремального туризму і спрямований на створення туристичного продукту, який пов'язаний із історичною військовою спадщиною військовими подіями, побутом, технікою та обладнанням;

В окремих аспектах типи ресурсів для розвитку мілітарного туризму переплітаються, а саме на території чи в межах розташування середньовічних замків і фортець можна поєднати усі три основні напрями мілітарного туризму. Це дозволяє формувати у певному регіоні розвинуті туристичні дестинації, створювати необхідну інфраструктуру, інтегрувати воєнний туризм з іншими напрямками туризму;

Особливу цінність для мілітарного туризму складає комплекс оборонних споруд стародавніх міст, які збереглися до наших часів. Крім Кам'янця-Подільського, такими є міста Львів, Київ, Жовква, Дубно. У Львові збереглися залишки Високого замку (Княжа доба), фрагменти оборонних мурів Середньовіччя, оборонні комплекси монастирів (Бернардинського, кармелітського), споруди ХІХ ст. (Львівська цитадель), Порохова вежа. Також тут знаходиться унікальний музей середньовічної зброї «Арсенал»;

Масштабним оборонним комплексом часів Другої світової війни є Київський укріплений район («Лінія Сталіна», який складається із відкритих гарматних майданчиків, кулементних гнізд типу «Барбет» та залишків понад 40 ДОТів, що збереглися у різному стані до наших днів;

Цікавими локаціями мілітарного туризму є об'єкти часів Першої світової війни – це, зокрема українська частина фортеці Перемишль -

Поповицький форт (Яворівський район Львівщини), Тараканівський форт (с. Тараканів на Рівненщині), бункери на Тернопільщині (с. Бурканів), Івано-Франківщині (с. Дубівці), Львівщині (сmt. Брюховичі);

Військові фестивалі і реконструкції створюють унікальну можливість для туристів та ентузіастів отримати знання про військову історію, технології та взаємодію з військовими об'єктами. Вони часто включають в себе виставки та демонстрації військової техніки, зброї, обладнання паради та інші заходи. Це дає можливість учасникам фестивалю переглянути рідкісні експонати та дізнатися більше про їх історію та використання;

В окремих областях Західного регіону України, після подій 2014 р. у цілях національно-патріотичного виховання почали створювати мілітарі-маршрути та проєкти, пов'язані зі сферою активного туризму (пішохідного, велосипедного). Це, наприклад, маршрути: «Місцями героїки та скорботи Першої світової війни», "Стежками повстанської звитяги" (Тернопільська область); проєкт «Маршрути поколінь»;

Важливими кроками для післявоєнного розвитку та популяризації мілітарного туризму в Україні також є підготовка масштабної маркетингової кампанії для зовнішніх ринків, розробка туристичних програм по місцям військової слави ЗСУ, робота над відновленням туристичної інфраструктури, просування нестандартних форматів туризму, відкриття національних офісів туризму в інших країнах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Black (war) tourism in Bosnia and Herzegovina. URL: <https://balkansinsite.pollsandpolitics.gr/black-war-tourism-in-bosnia-andherzegovina/> (дата звернення: 17.05.2023).
2. Hrusovsky M., Noeres K. Military tourism. The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism. 2011. P. 87–94.
3. Kowalczyk A. Turystyka historyczno-militarna // Wspolczesne formy turystyki kulturowej. 2009. №1. S.286-312.
4. Kushnarov, V., & Polishchuk, O. (2018). Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм, (1), 107–118. <https://doi.org/10.31866/2616-7603.1.2018.151825>
5. Magee R., Gilmore A. Heritage Site Management: from Dark Tourism to Transformative Service Experience? The Service Industries Journal. 2015. Vol.35(15-16). pp.898-917
6. Venter D. Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context. African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure, Volume. 2017. № 6 (1)
7. Барвінок Р.В. Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни. Актуальні проблеми розвитку економіки регіону: науковий журнал. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2022. Вип. 18. Т. 2. С. 206-216.
8. Військово-історичні музеї України. URL: <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення: 05.04.2023).
9. Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної

конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – 319 с.

10. Гамкало М., Каднічанський Д. Аспекти розвитку воєнного туризму в Україні у контексті російсько-української війни ХХІ ст. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід / Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції*. Львів, 2022. С. 73-78.

11. Горб, К.Д, Крутякова, Ю.П. Нові перспективи військового туризму в Україні *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід*. 2020. С.87.

12. Дворська І. Туристична галузь після війни: чи можлива реанімація та антикризове управління? *liga.net*, 2022. URL: <https://blog.liga.net/user/idvorskaya/article/44952> (дата звернення: 13.02.2024).

Державне Агентство з розвитку туризму.

URL:<https://www.tourism.gov.ua/news-and-announcements> (дата звернення: 14.03.2023).

11. Дзеркало світу. URL: <https://mw.com.ua/?oid=12698&sid=10585> (дата звернення: 24.04.2023).

12. Зарубіна, А.К, Сіра, Е.Д., Демчук Л.І. Особливості туризму в умовах воєнного стану *Економіка та суспільство*. 2022. №41. С. 92–96.

13. Заячківська Г.А., Сікула А.О. Військовий туризм як один з перспективних напрямків післявоєнного розвитку туризму в Україні. *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. "Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення"* (м. Львів, 1-2 червня 2022 р.). Львів: Видавництво ЛТЕУ, 2022. 528 с. С.267-269.

14. Ільїн Л. В. Теоретичні й прикладні засади оцінювання привабливості туристичних об'єктів регіону. *Індустрія туризму і сфера гостинності в Україні та світі: сучасний стан, проблеми й перспективи розвитку : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Луцьк, 15 травня 2025 р.) / відпов. ред. Л. В. Ільїн. Луцьк : ФОП Мажула

Ю.М., 2025. С. 40–42.

15. Ільїн Л. В. Методологія аналізу діяльності суб'єктів туристичного бізнесу. Індустрія туризму і сфера гостинності в Україні та світі: сучасний стан, проблеми й перспективи розвитку : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Луцьк, 29 листопада 2021 р.) / відпов. ред. Л.В. Ільїн. Луцьк : ПП Іванюк, 2021. С. 145–147.

16. Ільїн Л. В. Стратегія туристичного розвитку міста Луцька: передумови, чинники, перспективи. Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 3–5 листопада 2023 р.). Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2023. С. 107–108.

17. Ільїн Л. В., Пасічник М. П. Кваліфікаційна робота бакалавра: методичні вказівки до виконання, оформлення та захисту випускних кваліфікаційних робіт (проектів) для здобувачів першого рівня вищої освіти спеціальності 242 Туризм і рекреація. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2024. 34 с.

18. Ільїн Л. В. Регіональний розвиток туризму: програмно-цільовий аспект. Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів : матеріали X Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Луцьк, 15–16 травня 2025 р.). Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2025. С. 144–147.

19. Ільїн Л. В. Регіональний туристичний моніторинг : завдання, принципи, показники. Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Луцьк, 12-14 квітня 2024 р.). Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2024. С. 82–83.

20. Ільїна О. В., Ільїн Л. В., Дробецька В. С. Міжнародний туризм України у період пандемії COVID-19. Перспективи розвитку туризму в Україні та світі: управління, технології, моделі : колективна монографія. Видання восьме. Луцьк : ВІП Луцького НТУ, 2022. С. 144–153.

21. Ільїна О. В. Туризм. Рекреаційна географія: Поняття і терміни.

Луцьк: Терен, 2004. 104 с.

22. Ільїна О.В., Фульмес О. М. Готельне і ресторанне господарство України: динаміка та функціонування. Рекреаційно-туристичний потенціал регіонів України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (м. Луцьк, 15–16 травня 2019 р.). Луцьк: Терен, 2019. С. 67–69.

23. Кучер П. В., Ільїн Л. В., Штойко П. І. Рекреаційно-туристичні ресурси Волинської області : Монографія. Луцьк : ПП «Волинська друкарня», 2023. 180 с.

14. Каднічанський Д., Каднічанська Н. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід*: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції.(Львів, 9 жовтня 2020 р.). Львів, 2020. С. 132-138.

15. Катаєва М. Туризм у Києві: сучасний стан та плани з відновлення сфери. Вечірній Київ. 27 вересня 2022 р. URL:

<https://vechirniy.kyiv.ua/news/71973/>(дата звернення: 17.05.2023).

16. Кіптенко, В.К. (2010). Менеджмент туризму. Київ: Знання.2010. 234с.

17. Корчевська Л.К. Стан, особливості та перспективи туризму у воєнний та поствоєнний періоди // Управління розвитком сфери гостинності: регіональний аспект: матеріали Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції, м. Чернівці, 5 травня 2022 р. Чернівці: Технодрук, 2022. С. 337-

341.

18. Крупа О.М., Боруцька Ю.З. Мілітарний туризм як сучасний напрям розвитку туризму в Україні. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід*: матеріали XVI Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 07 жовтня 2022 р.). Львів, 2022. С. 145-149.

19. Кушнар'ов В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. 2018. №1. С. 107–118.

20. Левченко М. Розвиток військового туризму як складова державної гуманітарної політики. Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління URL: <http://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/view/1280/1775> (дата звернення: 10.04.2023)

21. Любіцева, О.О., Бабарицька, В.К. (2008). Туризмознавство: вступ до фаху. Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". 2008. 236 с.

22. Маджумар Ольга, Гончарова Катерина. Повстати з руїн. Які країни після війни стали популярними у туристів. РБК-Україна. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/travel/-1647724135.html> (дата звернення: 30.03.2024)

23. Малярчук Н., Чирва О. Проблеми та перспективи розвитку незвичайних видів туризму на території України після закінчення російсько-української війни на прикладі військового туризму. Економічні горизонти, 2022.

24. Мельник А. Нестандартні види туризму. Особливості функціонування військового туризму. *Краєзнавство, географія, туризм*. 2012. № 16. С. 3–5.

25. Мельник А. Нестандартні види туризму: особливості функціонування військового туризму. Київський збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2011. № 33. С. 350–353.

26. Мілітарі- тури в Україні URL: <https://wondersholidays.com/uk/holiday/militari-tury-ua/> (дата звернення: 18.05.2023).

27. Москаленко Я.О. «Темний» туризм як новий вид туризму.
28. Моца А.В, Шевчук, С.Н. Перспективи післявоєнного відновлення сфери туризму в Україні. *Економіка та суспільство*. 2022. № 6. С. 86–89.
29. Плотнікова, М.Ф. Державна політика реалізації туристичного потенціалу України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 3. С. 102–112.
30. Поїздка до «Аушвіц-Біркенау»: що треба знати?
URL:<https://uainkrakov.pl/po%D1%97zdka-do-aushv%D1%96c-b%D1%96rkenau-shho-treba/> (дата звернення: 01.04.2023).
31. Постраждає першим. Названо сектор туризму, який найшвидше зазнає втрат від агресії РФ. URL: <https://travel.rbc.ua/ukr/show/postradaet-pervymnazvan-sektor-turizma-kotoryu-1645610734.html> (дата звернення: 21.02.2023).
32. Про затвердження плану заходів з організації виставок знищеної військової техніки і озброєння збройних формувань російської федерації. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 р. № 739-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/739-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 14.03.2023).
33. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 25.04.2023).
34. Сардак С. Є., Таран С. В. Потенціал «темного» туризму в країнах Європи.
Економіка і суспільство. 2018. № 18. С. 27-34
35. Смирнов І., Бурніс В. Військовий туризм та його ресурсна база (на прикладі США): матеріали XXXV Всеукр.наук.-практ. інтернет-конф. «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми і перспективи розвитку»:

36.наук.праць. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 35. С. 137-142.

36. Українські гідни пропонують туристичні екскурсії Бучею та Ірпенем. Що тут не так? URL:<https://hmarochos.kiev.ua/2022/08/16/ukrayinski-turfirmy-zaproponuvaly-ekskursiyi-bucheyu-ta-irpenem/>(дата звернення: 18.02.2023)

37. Фастовець О.О. Сфера туризму у повоєнний період: досвід для України

38. Шандор Ф. Ф., Кляп М. П. Сучасні різновиди туризму: підручник. Київ: Знання, 2013. 334 с.

42. Шрамко К.В. Феномен мілітарі туризму URL:<http://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/11015/1/74%D1%82%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%20%D0%A2.1-462-463.pdf>

39. Як війна змінить мандрівки Україною після перемоги над ворогом. РБК- Україна. URL: www.rbc.ua/ukr/travel/novaya-stranitsa-voyna-izmenit-puteshestviya-1649942226.html(дата звернення: 14.02.2023).

40. Українаінформ: офіційний сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/tag-azovstal>. (дата звернення:21.05.2023).

41. ІА «Вчасно». URL: <https://vchasnoua.com/donbass/68312-vony-vystoialy-ne-vystoiaiv-beton-sohodni-vukraini-den-pamiaty-zakhysnykiv-donetskoho-aeroportu>. (дата звернення: 22.04.2023).

42. Тисяча років гарантії. Як Змієві вали захищали нашу землю за часів Русі і сьогодні. URL:https://lb.ua/society/2022/04/05/512325_tisyacha_rokiv_garantii_yak_zmiie_vi_vali.html. (дата звернення: 03.05.2023).

43. Venter D. Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, Volume. 2017. № 6 (1). P. 34–39.

44. Hrusovsky M., Noeres K. Military tourism. *The Long Tail of Tourism:*

Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism. 2011. P. 87–94.

ДОДАТКИ

Додаток А

Найважливіші фортифікаційні та оборонні споруд для розвитку
мілібарі-туризму в Україні

Назва об'єкту, місце розташування	Історичний період. Найвідоміші війни	Наявність на території музеїв, експозицій зброї	Додаткові воєнні атракції на території об'єкту (фестивалі, реконструк ції)
Волинська область			
Замок Любарта (м. Луцьк)	Громадянська війна у Великому князівстві Литовському	+	Стрільба з лука Фестивалі: «Князівський бенкет».
Закарпатська область			
Замок «Паланок» м. Мукачево	Монгольська навала, національно-визвольні міжусобні війни	+	
Лінія Арпада	Друга світова війна	-	
Запорізька область			
Запорізька Січ (о. Хортиця)	Козачинна, козацькі повстання і війни	+	Майстер-класи користування зброєю
Львівська область			
Оборонні споруди Львова	Численні війни та конфлікти у різні історичні періоди	+	Фестиваль військових традицій і звитяг «Руси-

			України»
Жовківський замок і м. Жовква	Війни і конфлікти епохи Середньовіччя	+	
Олеський замок		+	
Підгорецький замок			
Золочівський замок		+	
Свірзький замок		-	
Поповицький форт	Перша світова війна	-	
Наскельна фортеця «Тустань» (с. Урич)	Княжа доба, Монгольська навала	-	Стрільба з лука Фестиваль «ТуСтань»
Київська область			
Київська фортеця	Численні війни та конфлікти у різні історичні періоди	+	
Київський укріпрайон	Друга світова війна	+	Військові реконструкції періоду II Світової війни
Одеська область			
Акерманська фортеця (м. Білгород-Дністровський)	Польсько-турецькі російсько-турецькі війни різних часів	+	Стрільба з лука Фестиваль
Рівненська область			
Дубенський замок (м. Дубно)	Війни і конфлікти епохи Середньовіччя	+	
Острозький замок (м. Острог)	Війни і конфлікти епохи Середньовіччя	+	Фестиваль «

			Старкон-фест»
Тараканівський форт (с. Тараканів)	I світова війна	-	
Тернопільська область			
Збаразький замок (м. Збараж)	Війни і конфлікти епохи Середньовіччя, козацькі повстання	+	Фестиваль «Козацька слава»
Хмельницька область			
Камянець-Подільська фортеця і	Середньовіччя Польсько-турецькі війни Хотинська битва Війна за незалежність 1919-1920 рр.	+	Стенди для стрільба з лука і арбалета Фестивалі «Porta Temporis» «Schola militaria» Форпост «Остання столиця УНР»
Меджибізька фортеця	Княжа доба; Монгольська навала; Війни і конфлікти епохи Середньовіччя, козацькі повстання Польсько-турецькі та російсько-турецькі війни	+	Фестиваль «Стародавній Меджибіж»
Чернівецька область			
Хотинська фортеця	Польсько-турецькі війни; Козацькі повстання Хотинські битви	+	Фестиваль «Середньовічний Хотин»